

**PRACA DYPLOMOWA
NAUKĄ I SZTUKĄ**

Aurelia Polańska

PRACA DYPLOMOWA NAUKĄ I SZTUKĄ

Tę książeczkę dedykuję ludziom młodym,
którzy pragną swoje zadania edukacyjne
i zarobkowe wykonywać uczciwie
i fachowo.

Gdynia 2012

Recenzent:
prof. dr hab. Mirosław Krzysztofiak

Korekta:
mgr Ewelina Bemke

Skład i łamanie:
Maciej Ostoja-Lniski

© Copyright by Wyższa Szkoła Administracji i Biznesu
im. Eugeniusza Kwiatkowskiego w Gdyni

ISBN: 978-83-61505-96-9

Wydanie II poprawione
Nakład 90 egz.

Druk:
Sowa – druk na życzenie
ul. Hrubieszowska 6a
01-209 Warszawa
tel. 22 431 81 40
www.sowadruk.pl

Spis treści

Wstęp	7
1. Sposoby dobrego kształtowania kwalifikacji na studiach wyższych	9
2. Praca dyplomowa zwieńczeniem studiów wyższych	15
2.1. Wartość edukacyjna pracy dyplomowej	15
2.2. Wymogi stawiane pracom dyplomowym	16
2.3. Prace licencjackie i magisterskie – podobieństwa i różnice	19
3. Wybór i uzasadnienie tematu pracy dyplomowej	24
3.1. Zasady poszukiwania tematu	24
3.2. Tematy i tytuły prac dyplomowych	27
3.3. Znaczenie wolnej woli w edukacji studenta	29
4. Proces wykonywania zaplanowanej pracy dyplomowej	32
4.1. Uwagi wstępne oraz przykłady ukończonych prac licencjackich	32
4.2. Uniwersalne zadania, zasady i metody wykonania pracy dyplomowej	36
4.2.1. Organizacja warsztatu pracy dyplomanta i budżet czasu	36
4.2.2. Zebranie wiedzy o temacie z publikacji i innych źródeł	37
4.2.3. Kształtowanie własnej wiedzy o temacie	40
4.2.4. Zredagowanie całokształtu wyników badań	41
5. Organizacja egzaminu i kryteria oceny prac dyplomowych	44
6. Zakończenie	47
Bibliografia	51

Wstęp

Uczyć się to czynić rzeczy znane nowymi, a nowe znanymi.

Konfucjusz

Tytuł tej publikacji *Praca dyplomowa nauką i sztuką* wymaga wyjaśnienia. Można je przedstawić w formie odpowiedzi na następujące pytania:

- Czym jest nauka potrzebna studentowi do opracowania pracy dyplomowej?
- Na czym polega sztuka wykonania zadań dla przygotowania pracy dyplomowej?
- Dlaczego świadectwo ukończenia szkoły wyższej wymaga przygotowania pracy dyplomowej?

Zwięzłe odpowiedzi na postawione wyżej pytania oparte są na wiedzy zdroworozsądkowej. Pełniejsze objaśnienia znajdują się w poszczególnych rozdziałach tej publikacji.

Nauką użyteczną do napisania pracy dyplomowej jest bogata wiedza, którą ludzie kształtowali w ciągu całych dziejów kultury europejskiej, począwszy od Akademii Platońskiej w starożytnej Grecji. Student podejmujący pracę nad dyplomem musi tę wiedzę nie tylko poznać. Musi nauczyć się ją stosować. Ta wiedza bowiem umożliwia opracowanie bardzo dobrej pracy dyplomowej.

Dobrze zorganizowana nauka studenta wymaga wykonania szeregu zadań dla przygotowania pracy dyplomowej. Te zadania wykonuje student samodzielnie i indywidualnie. Sam podejmuje decyzję o wyborze tematu i ją uzasadnia. Sam organizuje swój warsztat pracy umysłowej i ustala zakres oraz metody analizy faktów. Jest zobowiązany do sformułowania własnej oceny analizowanych faktów. Sam pisze tekst obrazujący uzyskane wyniki. Te zadania wymagają samodzielnej myśli twórczej, dlatego uprawnione jest nazywanie pracy dyplomanta sztuką. Prawidłowo napisana praca dyplomowa jest indywidualnym i niepowtarzalnym odkryciem autora opracowania.

W 1999 roku rząd Trzeciej Rzeczypospolitej uznał za użyteczną dla edukacji w naszym kraju Europejską Deklarację Bolońską i dlatego ją ratyfikował. Według zasad tej Deklaracji studia na wielu kierunkach uczyniono dwustopniowymi. Pierwszy stopień studiów wymaga napisania pracy licencjackiej,

a drugi – pracy magisterskiej. Zasada dwustopniowych studiów obowiązuje w Wyższej Szkole Administracji i Biznesu w Gdyni. Przygotowanie pracy dyplomowej jako twórczego dzieła naukowego jest trudnym wyzwaniem dla studentów. Jest także bardzo pracochłonnym zadaniem dla promotorów. Jest także odpowiedzialnym zobowiązaniem kierownictwa uczelni ze względu na to, że stanowi najbardziej kosztochłonne zadania dydaktyczne toku studiów.

Celem tej publikacji jest charakterystyka zadań, zasad i metod, jakie trzeba wykonać, by napisać bardzo dobrą pracę dyplomową. Jeśli student tę wiedzę pozna i zastosuje, opracowanie dyplomowe nie będzie ponad jego siły. Stanie się pracą atrakcyjną, interesującą i wpłynie korzystnie na wyniki całego okresu studiowania. Takie opracowanie rozwija zainteresowania zawodowe i ułatwia znalezienie odpowiedniej pracy zawodowej.

Publikacja obejmuje pięć rozdziałów.

Rozdział pierwszy charakteryzuje sposoby kształtowania kwalifikacji do pracy zarobkowej na studiach. Jeżeli student w czasie edukacji na uczelni potrafi ustalić swoje priorytety i dobrze gospodarować swoim czasem, opracowanie pracy dyplomowej stanie się dla niego pasjonującym i interesującym zajęciem dydaktycznym, które będzie dominującym dorobkiem okresu studiów.

Rozdział drugi obrazuje trzy podstawowe zasady, jakie trzeba zastosować, by praca dyplomowa spełniła oczekiwane wymagania. Wskazuje także na czym polegają różnice i podobieństwa między pracą licencjacką a magisterską.

Rozdział trzeci opisuje metodę wyboru tematu pracy dyplomowej i sposób opracowania planu jej realizacji. Podkreśla także znaczenie wolnej woli i pozytywnej motywacji w pracy edukacyjnej.

Rozdział czwarty przedstawia szczegółowo konkretne zadania, jakie trzeba wykonać, by opracować projektowany temat.

Rozdział piąty charakteryzuje kryteria oceny ukończonych prac dyplomowych.

Zakończenie przedstawia argumenty na temat opłacalności dobrej pracy edukacyjnej studenta.

Treść poszczególnych rozdziałów tej publikacji koncentruje uwagę czytelnika na kształtowaniu swoich kwalifikacji w trzech wymiarach – osobowym, fachowym i interpersonalnym. Te trzy wymiary są opisane w rozdziale pierwszym.

Wiedza o sposobach ulepszania pracy edukacyjnej w toku pisania prac dyplomowych jest potrzebna studentom, nauczycielom akademickim i osobom zarządzającym uczelniami. Treść tej publikacji jest adresowana do tych trzech adresatów. Najbardziej do studentów – autorów prac dyplomowych.

1.

Sposoby dobrego kształtowania kwalifikacji na studiach wyższych

Najlepsze nawet urządzenia i metody nie będą należycie wykorzystane, jeśli posługujący się nimi ludzie będą nieudolni, źle przygotowani lub niechętni.

Józef Koziński (6, s. 202)

We wstępie tej publikacji wyszczególniono trzy wymiary pracy studenta w wyższej uczelni: doskonalenie własnej osobowości, przygotowanie do wykonywania zadań do pracy fachowej i rozwijanie zdolności do współdziałania z ludźmi. W tym rozdziale znajduje się kilka refleksji o tych trzech wymiarach. Najwięcej uwagi poświęcono wymiarowi pierwszemu – osobowości człowieka, jego cechom charakteru i wartościom moralnym. Te kwestie mają fundamentalne znaczenie dla kształcenia woli i pozytywnych motywów w pracy zarobkowej. Pomagają człowiekowi osiągać osobiste zadowolenie z wykonywanych zadań zawodowych, dobre wyniki, budzące podziw i szacunek innych ludzi oraz umożliwiające osiąganie godnych dochodów.

Wprowadzeniem do tematu jest fragment książki beletrystycznej Jana Necla o trzech kastach rybaków przybrzeżnych w Polsce (7, s. 264 i 265).

W rybołówstwie istnieją trzy kasty rybaków.

Pierwszą kastę tworzą nowatorzy. To ludzie pracujący z sercem. Starają się o dobre wyniki nie tylko dla siebie, ale i dla współtowarzyszy. Chcą, by się wszystkim dobrze powodziło. Starają się dobrze opanować sztukę łowienia, poznawać arkana nowoczesnego sprzętu rybackiego, przyjmują nowości, które wciąż się w rybołówstwie pojawiają. Tych ludzi nie ma za wiele, ale bez nich nie rozwijałoby się rybołówstwo.

Drugą kastę rybaków stanowią rybacy tradycyjni. Nauczyli się zawodu pracując z ojcem. Są to rybacy z głową. We wszystkim dokładnie naśladują metody pracy ojca. Gdy się im proponuje kursy szkoleniowe, nie przyjmują propozycji. Mówią – nikt nie nauczy się łowić ryb w szkole i na łodzi. Uważają, że kto nie pracuje w połowach na statku, nie może nauczyć niczego nowego dla

tego zawodu. Kursy szkoleniowe dla rybaków traktują jako sposób wyludzenia pieniędzy. Ta grupa tradycyjnych rybaków to kasta konserwatywna. Jest liczniejsza od kasty nowatorów. Swoimi wiadomościami nie dzielą się z innymi rybakami. Jak trafiają na bogate łowiska – nikomu nie powiedzą gdzie łowili. Jak wychodzą w morze, gaszą światła nawigacyjne, by nikt za nimi nie płynął

Trzecią kastę rybaków stanowią ludzie, których cały świat nie obchodzi. Oni nie myślą, nie uczą się, robią tylko to, co im się każe. I piją alkohol, tak długo, jak starczy im pieniędzy. Oni powodują najczęściej wypadki. Nie potrzeba dużej fali ani szczególnego wiatru. Gdy pijany znajdzie się w wodzie, to koniec. Wódka jest ich nieszczęściem.

Przedstawiony opis postaw rybaków wobec pracy zawodowej ma charakter uniwersalny, choć oparty jest na analizie pracy w zawodzie rzemieślniczym, w którym nie wymaga się studiów wyższych. Opisane trzy rodzaje postaw ludzi wobec wykonywanych zadań dostrzega się wśród studentów i w każdym środowisku ludzkim. W ustroju gospodarki rynkowej eliminuje się pracowników „trzeciej kasty”, bo oni nie tworzą nadwyżki.

Z badań nad bezrobociem na rynkach pracy wynika, że osoby twórcze i odpowiedzialne, umiejące współpracować z innymi ludźmi i osiągające dobre wyniki jakościowe i ekonomiczne, nie są narażone na ryzyko bezrobocia. Tych ludzi cytowany autor nazywa nowatorami. Są oni obecni w każdym środowisku zatrudnienia, lecz nie ma ich zbyt wielu. W instytucjach i przedsiębiorstwach, które stosunkowo krótko istnieją, może ich brakować. Nie zdążono ich znaleźć i zatrudnić. Jeśli oni znajdują się w zespole i mogą realizować swoje pomysły, pełnią zadania przywódców formalnych lub nieformalnych i wywierają bardzo korzystny wpływ na funkcjonowanie zespołów, w których są zatrudnieni. **Ci ludzie nie mają talentów wrodzonych.** Sami ukształtowali w sobie bardzo dobre kwalifikacje zawodowe, korzystną postawę wobec ludzi z którymi współpracują i cenione powszechnie cechy osobowości. Są poszukiwani przez przedsiębiorców i menedżerów, którym zależy na rozwoju instytucji i przedsiębiorstw.

Druga opisana postawa, nazwana w opowieści postawą konserwatywną także zapewnia człowiekowi znaczny poziom bezpieczeństwa na rynkach pracy. Kwalifikacje człowieka tej postawy polegają na tym, że znalazł w swoim życiu osoby, które go nauczyły fachowo i uczciwie wykonywać konkretne zadania zawodowe w praktyce. Tacy ludzie też są poszukiwani na rynkach pracy i dlatego nie muszą się lękać o to, że nie znajdą zatrudnienia lub że utracą pracę. W każdej organizacji są potrzebni ludzie, którzy potrafią w sposób odpowiedzialny dobrze wykonać swoje zadania i nie wymagają ciągłego instruowania i nadzoru. Tym ludziom nie grozi przymusowe bezrobocie.

Trzecia postawa ma charakter patologiczny. Gdy człowiek się uzależni od alkoholu, gier hazardowych, komputera i innych rzeczy, nie potrafi dobrze wykonać żadnych powierzonych zadań. Jest człowiekiem słabym, nieudolnym i nieodpowiedzialnym. Gdy znajdzie zatrudnienie trzeba go kontrolować i trzeba mu pomagać, a często za niego wykonać robotę. Takich ludzi zatrudnia się tylko wtedy, gdy na rynku pracy jest wysoki deficyt ludzi poszukujących zatrudnienia. Ludzie, którzy nie są zdolni do wydajnej pracy dającej satysfakcję i wynagrodzenie umożliwiające godne życie – w normalnych warunkach koniunkturalnych tworzą bezrobocie naturalne. Z reguły pracują sezonowo i „na czarno”, korzystają z zasiłków publicznych oraz pomocy osób bliskich.

Z zamieszczonego opisu wynika, że kwalifikacje człowieka przydatne w pracy zarobkowej wymagają od człowieka wielowymiarowej pracy nad sobą. Ważna jest zdolność do ustawicznego uczenia się i do innowacji, potrzebne są pomysły do doskonalenia istniejącej rzeczywistości, niezbędne są zdolności do współdziałania z innymi ludźmi. Roztropność zobowiązuje do wyuczenia się zawodu użytecznego dla wielu klientów w długim okresie czasu. Uczciwość i wolność od niszczących nałogów to wartości bezcenne. Te składniki kwalifikacji człowieka, które zamiennie nazywa się także kompetencjami są ważne w każdej pracy zarobkowej. Kluczem do ich osiągnięcia jest ustawiczna praca nad własną osobowością, wyuczenie się użytecznego i poszukiwanego przez ludzi fachu oraz zdolności do współdziałania z ludźmi. Dowodów dla tego twierdzenia dostarcza obserwacja praktyki. Takich kwalifikacji uczą studentów odpowiedzialni nauczyciele akademicki.

Roztropna praca studenta wyższej uczelni wymaga samodzielnej i ustawicznej pracy nad sobą w kilku wymiarach. Metody tej twórczej pracy obrazują opisane niżej trzy koncepcje: prof. Pipera, podręcznikowa i Deklaracji Bolońskiej. Każda z nich opisuje je nieco inaczej, choć wszystkie pod względem treści mówią o tym samym. Student może wybrać sobie albo tę koncepcję, która mu najbardziej odpowiada albo ustalić swoją bardziej szczegółową własną koncepcję.

Prof. R. Piper, pracujący na uniwersytecie w Harvardzie, nazwał swoją metodę triadą edukacyjną. Wskazał, że prawidłowa, kompleksowa i odpowiedzialna edukacja studenta wymaga pracy w trzech wymiarach:

- praca nad osobowością, czyli charakterem, postawą, wartościami moralnymi;
- praca nad pozyskaniem wiedzy fachowej i specjalistycznej obok wiedzy uniwersalnej;
- praca nad umiejętnościami interpersonalnymi (nazywanych także społecznymi lub komunikacyjnymi).

Dobrze zorganizowana praca studenta charakteryzuje się tym, że potrafi on znaleźć czas, by pracować nad wzbogacaniem każdego wyszczególnionego wymiaru kwalifikacji.

Absolwenci szkół wyższych wiedzą, że pracodawca poszukujący pracowników zapyta zgłaszających się kandydatów:

- „Jaką posiadasz wiedzę, którą możesz w mojej firmie zastosować?”
- „Jakie masz umiejętności, które opanowałeś?”

Nie wszyscy wiedzą jednak to, że będą pytani także, „kim jesteś, do czego dążysz, jakie wartości są dla ciebie priorytetowe?” Te właśnie pytania dotyczą osobowości absolwenta. Prof. R. Piper szczególną uwagę zwraca właśnie na ten wymiar wyższej edukacji we współczesnej gospodarce globalnej. Wskazuje, że człowiek motywowany w pracy zarobkowej wyłącznie bodźcami materialnymi, będąc *homo oeconomicus* nie jest w stanie sprostać wymogom, jakie stawia społeczeństwo specjalistom, przedsiębiorcom i menedżerom. Pisze: *Od przedsiębiorców wymaga się dzisiaj silnej świadomości, przywództwa, norm etycznych i odpowiedzialności, jeśli mają oni sprostać oczekiwaniom i rosnącym wymaganiom społeczeństwa. Stany Zjednoczone stoją w obliczu szeregu zagadnień, które stanowią wezwanie dla ich pomyślnego trwania: są wśród nich kwestie związane z ekologią, konkurencyjnością przemysłu, systemem edukacyjnym, zapaścią życia w biednych dzielnicach wielkich miast, asymilacją różnorodnej siły roboczej oraz szukaniem równowagi między pracą i rodziną. Postęp dokona się jedynie wtedy, gdy przedsiębiorstwa i stojący na ich czele ludzie staną się aktywnymi partnerami w rozwiązywaniu tych problemów* (9, s. 351, 352).

Cechy charakteru człowieka, jego motywy postępowania i wartości moralne mają charakter duchowy, są niepoliczalne, są indywidualną tajemnicą. Nie można uczyć studenta metod ich doskonalenia i naprawiania błędów. Tylko on sam może analizować swoje cechy charakteru, oceniać je i wzmacniać te, które są pozytywne, a ograniczać i eliminować cechy negatywne. **Praca nad osobowością wymaga poznawania prawdy o sobie. Jest to kluczowy wymiar w kształtowaniu osobowości jako składnika kwalifikacji absolwenta.** Wiarygodność tego twierdzenia uzasadniają błędy i nieuczciwe czyny ludzi, które powodują niszczące kryzysy gospodarcze, zbrojne konflikty, a także rujnujące i nikkzemne wojny.

W licznych podręcznikach, które opracowano w XX wieku w Stanach Zjednoczonych definiuje się pracę studenta nad własnymi kwalifikacjami inaczej niż to uczynił Piper. Opisuje się kwalifikacje studentów przygotowujących się do pracy menedżera i specjalisty jako zbiór trzech rodzajów umiejętności:

- umiejętności fachowe, nazywane także zawodowymi lub technicznymi,
- umiejętności interpersonalne, nazywane także społecznymi lub komunikacyjnymi,
- umiejętności twórcze, nazywane także koncepcyjnymi lub innowacyjnymi.

W tej koncepcji nie wyszczególnia się starań studenta o pozytywne cechy charakteru, o respektowanie etycznych wartości i racjonalnych motywów postępowania. Jest tak dlatego, że autorzy podręczników kwestie etyki i odpowiedzialności zaliczają do elementarnych obowiązków człowieka. Jeśli R. Piper proponuje ujęcie inaczej zdefiniowane, to czyni to tylko dlatego, że w warunkach gospodarki globalnej, która się zaczęła intensywnie rozwijać w latach siedemdziesiątych XX wieku, niedobór indywidualnej moralnej odpowiedzialności za metody i wyniki pracy gospodarczej i politycznej okazał się bardzo niszczący dla stabilizacji i rozwoju gospodarczego przedsiębiorstw, instytucji, korporacji oraz banków i podmiotów z nimi związanych.

Opis podręcznikowej koncepcji kwalifikacji absolwenta uczelni przedstawiony przez Stonera (14, s. 33) jest komunikatywny i użyteczny. Przedstawia w sposób graficzny wyszczególnione wyżej rodzaje umiejętności potrzebne absolwentowi wyższej uczelni i menedżerowi na każdym stanowisku, Kwestie odpowiedzialności publicznej i społecznej oraz etyki są ujęte w innych rozdziałach podręcznika. Nie ma zatem sprzeczności w definiowaniu istoty kwalifikacji między Stonerem i Piperem. Różnice dotyczą tylko metody prezentacji koncepcji.

Warto także przedstawić koncepcję zdefiniowaną w Deklaracji Bolońskiej. Idea, którą ta Deklaracja pragnie szczególnie wyeksponować w europejskiej edukacji wyższej to potrzeba zwiększenia mobilności młodych ludzi przez wyuczenie się przez nich różnorodnych umiejętności współdziałania z ludźmi. Spełnianie tej potrzeby nazywa się kompetencjami albo kwalifikacjami społecznymi lub komunikacyjnymi.

W programach nauczania tej kompetencji wyszczególnia się takie zadania jak:

- uczestnictwo w grupach (zespołach) i organizacjach realizujących cele społeczne, polityczne, gospodarcze i obywatelskie,
- uczestnictwo w budowaniu projektów, w realizacji wyszczególnionych celów, przewidywanie skutków tych działań,
- indywidualna odpowiedzialność za powierzone działania.

Kwalifikacje komunikacyjne stanowią jeden wymiar pracy edukacyjnej studentów. W oparciu o ustalenia Deklaracji Bolońskiej student jest zobowiązany także do kształtowania dwóch innych wymiarów kwalifikacji: zawodowych i osobowych. Te drugie zamiennie nazywa się personalnymi (2, s. 10, 37).

Twierdzenia Deklaracji Bolońskiej o wymiarach pracy edukacyjnej studenta nie różnią się pod względem merytorycznym od twierdzeń Stonera i Pipera. Podobne opisy znajdujemy w wielu innych naukowych publikacjach, dlatego mają one wartość obiektywną. Wymagają poznania i zastosowania. Student

zastanawiający się nad treścią opisanych wymiarów edukacyjnych może zapytać, czy nie można byłoby tematu metod kształcenia kwalifikacji ująć prościej, w sposób jednoznaczny, w postaci instrukcji? Otóż nie można. Kwalifikacje są zbiorem wielu powiązanych ze sobą elementów. Szczególnie trudne jest określenie metod pracy nad kwalifikacjami osobowymi. Łatwiej można sobie radzić w pracy nad kwalifikacjami fachowymi i społecznymi.

W pracy studenta nad własnymi kwalifikacjami szczególnie ważny jest wymiar osobowy, a w nim motywacja działania i siła woli, dlatego na zakończenie tych refleksji warto przedstawić interesującą definicję człowieka sformułowaną przez prof. Kozielskiego (6, s. 3, 4).

Człowiek jest układem znacznie bardziej skomplikowanym i zawiłym, niż wynika to z wiedzy zdroworozsądkowej i niezliczonych teorii zbyt pewnych siebie uczonych. Nie jest prostym homeostatem ani jednostką jednowymiarową. Wymyka się schematom homo oeconomicus. Trzeba odrzucić metaforę komputera. Należy go rozumieć jako układ o najwyższej złożoności. Człowiek jest wielowymiarowy, ponieważ składa się ze struktur biologicznych, społecznych i psychologicznych, a jego działania są uruchamiane przez różnorodne motywy materialne i duchowe. Pracuje na poziomie świadomym i nieświadomym, ponieważ ma wbudowane układy poznawcze, emocjonalne i wolicjonalne. Jest osobą niepowtarzalną i niewymienialną, żyje jednocześnie w świecie zewnętrznym i wewnętrznym.

Współczesna wiedza naukowa, tak pracowicie gromadzona przez uczonych jest ciągle podważalna, niepewna, a jej elementy są nawet sprzeczne ze sobą. Przypomina archipelag małych wysp w morzu ignorancji. Dokonuje się badania, a wydaje się, że nie zostały zaczęte.

Człowiek jest tajemnicą dla siebie i innych. Jest niepowtarzalny. Klucz do wartości duchowych, do kształtowania swojego charakteru może odkryć tylko sam. To twierdzenie uzasadnia potrzebę ustawicznego samowychowania się studenta, który przygotowuje się do pracy na odpowiedzialnych stanowiskach w społeczeństwie.

Samodzielna i twórcza praca edukacyjna nad dyplomem daje studentowi cenną szansę nie tylko kształtowania właściwego wymiaru wiedzy fachowej i specjalistycznej oraz wymiaru umiejętności komunikacyjnych. Umożliwia poznawanie i doskonalenie własnej osobowości, między innymi cech charakteru, postaw i hierarchii wartości akceptowanych w społeczeństwie.

2. Praca dyplomowa zwieńczeniem wyższych studiów

*Uczelnia to miejsce, w którym mistrz kształtuje uczniów
i stara się ich doprowadzić do transformacji i samorealizacji.*

Pierre Hadot

2.1. Wartość edukacyjna pracy dyplomowej

Na Wydziale Zarządzania w WSAiB, na studiach stacjonarnych i niestacjonarnych, praca dyplomowa w roku akademickim 2010/11 jest zadaniem obowiązkowym na pierwszym i drugim stopniu nauki. Na pierwszym stopniu przygotowuje się pracę licencjacką, a na drugim stopniu – pracę magisterską. Bez opracowania pracy dyplomowej i jej obrony na komisyjnym egzaminie nie można uzyskać dyplomu ukończenia wybranego kierunku studiów.

Przygotowanie pracy dyplomowej wymaga dużego wysiłku, który może być zaplanowany na jeden lub dwa semestry pracy. Wielu studentom nie udaje się wykonać pracy dyplomowej w wyznaczonym terminie. Mają duże trudności w osiągnięciu minimum wymogów, jakich się od nich w tej pracy wymaga. Są też i tacy studenci, którzy nie wykonują pracy samodzielnie. Wybierają nieuczciwą drogę dla zdobycia dyplomu. Często nawet nie mają świadomości, że w ten sposób wyrządzają sobie osobiście trudno naprawialną krzywdę, a także podważają dobre imię uczelni naruszając normy obowiązującego prawa.

Dlaczego obecnie dla wielu studentów praca dyplomowa jest bardzo trudnym zadaniem? Na to pytanie mamy kilka odpowiedzi.

Podstawową przyczyną trudności współczesnych studentów jest bardzo słaba jakość edukacji podstawowej i średniej. Jeżeli student uzyskuje świadectwo maturalne, a nie potrafi czytać fachowych tekstów i posługiwać się matematyką dla zrozumienia makroekonomii, jeżeli posługuje się bardzo małym zasobem słów i nie rozumie tekstów w starannie opracowanych podręcznikach akademickich, jeżeli ma trudności w analizowaniu i samodzielnej ocenie zjawisk gospodarczych to napisanie pracy dyplomowej jest dla niego bardzo trudnym zadaniem. Musi pokonać zaniedbania z zakresu edukacji podstawowej i średniej.

Mogą być także inne przyczyny, które wiążą się z nową sytuacją, jaką tworzy podjęcie studiów w życiu młodego człowieka.

Gdy człowiek podejmuje studia wyższe, otwierają się przed nim „drzwi do wolności” – dostęp do wielu atrakcyjnych form życia studenckiego. Jeśli się w nie nadmiernie zaangażuje, nie znajdzie wystarczającej ilości czasu na naukę, a tym bardziej na pracochłonną pracę dyplomową.

Przed człowiekiem podejmującym studia pojawia się wiele problemów osobistych, które angażują jego czas i wysiłek. Nie mając umiejętności dobrego gospodarowania swoim czasem, nie umie ustalić priorytetów i nie potrafi sensownie zorganizować swojego życia. Jeśli student na pierwszym roku studiów nie zabierze się do rzetelnego studiowania – nie zdobędzie wystarczającej wiedzy fachowej, aby podjąć samodzielnie pracę nad tematem dyplomowym. To jedna z ważnych przyczyn utrudniających pracę nad dyplomem.

Także brak poznania własnych talentów może być poważną przeszkodą. Jeśli student podjął błędną decyzję o wyborze kierunku studiów, wtedy trudno mu rozwinąć zainteresowanie tematami studiowanych przedmiotów. Bez emocjonalnego zaangażowania się w studiowanie problemów nie „obudzi swego umysłu” do samodzielnej twórczej myśli.

Reasumując, występują różnorodne przyczyny utrudniające studiowanie licznych przedmiotów i wykonanie dobrej pracy dyplomowej. Mogą one mieć charakter obiektywny lub subiektywny, świadomy lub nieświadomy. Wiążą się one między innymi z charakterem studenta, jego życiorysem, jakością dotychczasowego wykształcenia i warunkami życia. Wszystko to czyni podjęcie pracy dyplomowej bardzo trudnym wyzwaniem dla studenta. **Jeśli jednak student na etapie wyboru tematu pracy dyplomowej uświadomi sobie swoje braki w dotychczasowym wykształceniu i je usunie, wtedy praca dyplomowa może stać się dla niego wielką szansą.** Gdy skoncentruje swoją uwagę na tym, aby napisać ją bardzo dobrze, znajdzie w uczelni pomoc i warunki do realizacji swojego postanowienia i osiągnie znaczące wyniki w doskonaleniu własnych kwalifikacji do pracy fachowej.

2.2. Wymogi stawiane pracom dyplomowym

Obowiązek przygotowania pracy dyplomowej na studiach nie jest pomysłem nowym, współczesnym. W każdej epoce dziejów obowiązywały rozmaite formy sprawdzania stopnia przygotowania człowieka do podejmowania pracy w gospodarce. Dlatego podstawowe wymogi, które musi spełniać praca dyplomowa w uczelni wyższej kształtowały się w ciągu dziejów kultury europejskiej. Są opisane w licznych opracowaniach i mają charakter ponadczasowy,

uniwersalny. Nie można ich zmieniać ani ograniczyć, gdyż opierają się na logice umysłu i serca ludzkiego.

Praca dyplomowa obrazuje wyniki pracy jej autora, promotora i jakości warunków studiowania w uczelni.

Pozytywna ocena pracy dyplomowej wymaga spełnienia „tylko” trzech warunków:

- **ma mieć charakter naukowy (uporządkowanej, bogatej i aktualnej wiedzy na dany temat),**
- **ma być opracowaniem samodzielnym i twórczym (w którym opisane są także własne oceny dotyczące analizowanego tematu),**
- **ma dotyczyć konkretnego tematu z praktyki lub teorii.**

Te trzy warunki są prezentowane w licznych publikacjach krajowych. Opisał je między innymi S. Rudniański w publikacji z 1950 r. (11), i W. Okoń w 1971 r. (8). Są także przedmiotem licznych publikacji zagranicznych.

Studentów najbardziej zadziwia warunek pierwszy – praca dyplomowa ma mieć charakter naukowy. Dlatego ten warunek wymaga komentarza w pierwszej kolejności. Drugi i trzeci warunek są opisane w dalszych rozdziałach.

Trzeba odpowiedzieć na pytania, które stawiają studenci: „na czym polega naukowość pracy dyplomowej?”, „dlaczego trzeba pisać pracę naukową, jeśli nie planuję kariery naukowca?”, „jak można uczynić pracę dyplomową pracą naukową, jeśli nie prowadzi się badań laboratoryjnych?”, „pracę dyplomową pisze się w sposób indywidualny, a prace naukowe realizuje się w zespołach, więc w jaki sposób można pracę dyplomową uczynić naukową?”. Te pytania wymagają objaśnienia czym jest nauka.

Słowo nauka definiuje się w sposób zróżnicowany. Należy ono do tych słów, których nie potrafimy ująć w jednoznacznej definicji. Ten fakt poznajemy, gdy analizujemy definicje słowa nauka w licznych słownikach. W każdym słowniku znajdujemy inne ujęcie. Można więc przytoczyć wiele różnych sformułowań. Jednakże różnice dotyczą wyłącznie szczegółów. We wszystkich bowiem słownikowych definicjach znajduje się jedno kluczowe zdanie – nauka: to uporządkowana wiedza. Dlatego wystarczy przytoczyć trzy definicje zaczerpnięte z najbardziej popularnych słowników języka polskiego, aby wyjaśnić treść słowa nauka:

1. Nauką nazywa się zbiór **uporządkowanej** i starannie zapisanej **wiedzy** ludzkiej na dany **temat**.
2. Nauką nazywa się **uporządkowane informacje** z jakiejś **dziedziny wiedzy**.
3. Nauką jest **wiedza**, którą człowiek pozyskuje w czasie uczenia się **dla wykorzystania w praktyce**.

W pierwszej definicji nauką nazywa się uporządkowaną wiedzę o danym temacie (np. o cenach, płacach, bezrobociu, PKB itp.). W drugiej definicji nauką nazywa się uporządkowane informacje z konkretnej dziedziny wiedzy (np. z zarządzania ekonomii, prawa pracy, psychologii dziecka itp.). W trzeciej definicji naukę definiuje się jako wiedzę użyteczną w praktyce. A zatem w każdej wyszczególnionej definicji nauką nazywa się usystematyzowaną wiedzę, która może dotyczyć albo jednego, konkretnego tematu, albo określonej dziedziny rzeczywistości, albo przydatną dla praktyki. Dla ustalenia charakteru naukowego pracy licencjackiej użyteczne są dwie definicje – pierwsza i trzecia. Definicja druga jest przydatna do pracy magisterskiej.

Wyszczególnione słownikowe definicje słowa nauka wskazują, na czym polega charakter naukowy prac dyplomowych. Praca dyplomowa ma obrazować uporządkowaną wiedzę o wybranym temacie lub o konkretnej dziedzinie wiedzy lub użyteczną dla pracy w gospodarce.

W publikacjach i w mediach koncentruje się uwagę na nauce jako „wielkiej nauce”. Dlatego w potocznej opinii ludzie kojarzą słowo nauka z wielkimi odkryciami, z przełomami historycznymi, ze sławą odkrywców, z Nagrodami Nobla itp. „Wielka nauka” wymaga laboratoriów, narzędzi, wysokich nakładów inwestycyjnych, licznych zespołów itp. Prawdą jest, że ta „wielka nauka” jest bardzo cenna, jeśli tworzy wiedzę o szerokim zakresie zastosowania i wpływa bezpośrednio na życie i pracę ludzi i krajów.

Prawdą jest także i to, że „mała nauka”, czyli praca dyplomowa też tworzy naukę, jeśli jest prawidłowo wykonana. Praca licencjacka zawiera wiedzę obiektywną o opisanym temacie albo zawiera zasady, jak postępować w konkretnej sytuacji praktyki zawodowej. Praca magisterska w oparciu o wiedzę teoretyczną zobowiązuje dyplomanta do przedstawienia pomysłów, jak zmieniać poznane przez niego fakty dla poprawy stanu rzeczy.

Uprawia się wielką i małą naukę. Obie formy są bardzo potrzebne, mają się uzupełniać, inspirować, dopełniać. Wielka nauka w dziedzinie ekonomii i zarządzania w dwudziestym wieku kojarzy się z takimi nazwiskami Polaków jak: Edward Taylor, Eugeniusz Kwiatkowski, Michał Kalecki, Karol Adamiecki, Jan Zieleniewski, Leszek Balcerowicz i inni. Oni tworzyli przełomy w życiu gospodarczym naszego kraju. Ekonomię i zarządzanie w skali światowej kształtowali Adam Smith, Milton Friedman, John Keynes, Peter Drucker, Paul Samuelson i inni.

Zastosowania odkryć wielkiej nauki wymagają obecności małej nauki. Tę obecność wielkiej nauki dostrzegamy w studenckich pracach dyplomowych, które przygotowują absolwentów do pracy zarobkowej, by czynić ją użyteczną dla konsumentów, opłacalną dla przedsiębiorców i pracujących oraz wzbogacającą życie indywidualnych osób tworzących wspólnoty lokalne i tworzącą podstawy funkcjonowania państwa.

A zatem pierwszy warunek stawiany pracy dyplomowej – „ma mieć charakter naukowy” – oznacza, że ma ona zawierać logicznie uporządkowaną i komunikatywnie opisaną wiedzę o temacie. Student gromadzi tę wiedzę studiując ze zrozumieniem wiele źródeł informacji. Znajduje ją w podręcznikach i na zajęciach dydaktycznych, we własnym doświadczeniu, w praktyce życia gospodarczego, w mediach, w czasopiśmie fachowych, w monografiach, w internecie. Gdy zebrane informacje zrozumie, gdy je odpowiednimi metodami opracuje, gdy wyciągnie własne wnioski z wykonanej analizy i je logicznie opisz, nadaje swej wiedzy charakter naukowy. **Odkrywa coś, czego przedtem nie wiedział.** W tym odkryciu jest poznanie tego, co **nowe**, co dotychczas nie było mu znane. Tego rodzaju odkrycia to twórcze doświadczenia. Uszczęśliwiają one autora i motywują go do posługiwania się tymi metodami, których się nauczył w toku realizacji tematu dyplomowego.

2.3. Prace licencjackie i magisterskie – podobieństwa i różnice

W Polsce i w krajach Unii Europejskiej, a także w innych krajach świata, w programach studiów wyższych rozpowszechniają się studia dwustopniowe. Te studia nie są nowym pomysłem władz państwowych Trzeciej Rzeczypospolitej. Autorka tego opracowania studiowała nauki ekonomiczne w Wyższej Szkole Ekonomicznej w Sopocie w latach 1949–1954 w epoce PRL-u. Wtedy też trzeba było na trzecim roku studiów opracować pracę licencjacką, aby po jej komisyjnej obronie uzyskać zgodę na kontynuowanie nauki na studiach magisterskich. Studia licencjackie trwały trzy lata, a magisterskie – dwa lata. Jednakże w Polsce Ludowej w drugiej połowie XX wieku studia dwustopniowe należały do wyjątków. Dominowały studia jednolite. W Trzeciej Rzeczypospolitej dość szybko rozpowszechniły się studia dwustopniowe. Stało się tak pod wpływem Deklaracji Bolońskiej, którą rząd Jerzego Buzka postanowił wdrożyć w naszym kraju.

W opinii potocznej studia pierwszego stopnia traktuje się jako studia niepełne. Absolwenci nie uzyskują tytułu magistra. Dlatego część absolwentów po egzaminie licencjackim kontynuuje edukację na tym samym kierunku – podejmując studia magisterskie. Ci studenci zapytują: dlaczego trzeba pisać prace licencjackie, jeśli się pragnie kontynuować edukację dla uzyskania dyplomu magisterskiego? Podejrzewają, że obowiązek pisania prac licencjackich wprowadzono po to, by uczelnie prywatne i państwowe miały dodatkowe źródła dochodów. Jest to opinia błędna.

Temat celowości rozpowszechnienia w Polsce dwustopniowych studiów jest przedmiotem licznych konferencji. Prawdopodobnie praktyka organizowania

tych studiów w najbliższych latach nie ulegnie zmianie. Wysoki popyt młodych ludzi na studia wyższe w Polsce i w krajach Unii Europejskiej to jeden z powodów wprowadzenia studiów dwustopniowych. Wiele osób zgłaszających się na studia nie ma wystarczającego przygotowania do studiów akademickich, które wymagają poznania i stosowania wyników badań teoretycznych. Dla nich właśnie są organizowane studia pierwszego stopnia, których głównym zadaniem jest przygotowanie do pracy fachowej na wybranym kierunku.

Jednakże studia dwustopniowe mają też inne zadania. Jeśli absolwentom tych studiów nie wystarcza dyplom licencjacki, mogą podjąć studia drugiego stopnia w innej uczelni i na innych specjalizacjach. Takie możliwości mają ułatwić wzbogacenie kwalifikacji.

W niektórych uczelniach polskich zlikwidowano na studiach pierwszego stopnia obowiązek pisania prac licencjackich, a wprowadzono obowiązek zdania specjalnego egzaminu końcowego. Kierownictwo i nauczyciele akademicy WSAiB uważają, że prace licencjackie stanowią bardzo cenne zadania dydaktyczne dla kształtowania kwalifikacji studentów. Taką opinię ustalono latem 2009 roku, kiedy wizytowała uczelnię komisja reprezentująca Państwową Komisję Akredytacyjną. W czasie tej wizyty prof. dr hab. Łucja Tomaszewicz zaprosiła na spotkanie nauczycieli, aby przedstawili swoje opinie o pożytkach prac licencjackich. W spotkaniu wzięło udział dwadzieścia jeden osób. Uczestnicy ocenili negatywnie pomysł likwidacji prac licencjackich.

Opracowanie prac licencjackich jest dla studentów bardzo trudnym i pracołłonnym zadaniem. Są one potrzebne, gdyż pozwalają uzupełniać luki, jakie studenci mają w swoim dotychczasowym kształceniu. To jeden powód. Mają one także znaczący wpływ na jakość kompleksowego wykształcenia na pierwszym stopniu nauki.

Praca na seminarium licencjackim ułatwia studentowi rozwijanie indywidualnych predyspozycji i umiejętności. Student uczy się samodzielności i odpowiedzialności podejmując decyzję o wyborze tematu pracy licencjackiej. Aby dobrze wykonać zadanie musi sobie zorganizować warsztat pracy koncepcyjnej. Uczy się planowania sposobu wykorzystania własnego czasu pracy, jeśli pragnie wykonać opracowanie w terminie. Uczy się publicznego prezentowania fragmentów pracy na seminariach. Zaczyna doceniać pracę zespołową, gdy dostrzega korzyści, jakie pozyskuje uczestnicząc w grupie seminaryjnej. Słuchając wypowiedzi swoich koleżanek i kolegów uczy się dyskutować o sprawach fachowych. Seminarium licencjackie jest potrzebne jako szczególnie efektywne i odpowiedzialne zadanie dydaktyczne.

Obliczono, że przygotowanie dobrej pracy licencjackiej wymaga kilkuset godzin efektywnej pracy studenta. Gdyby student zaliczył wszystkie obowiązkowe przedmioty w ciągu pięciu semestrów nauki, mógłby czas szóstego semestru skoncentrować wyłącznie na pracy licencjackiej. Takie metody są stosowane w niektórych uczelniach zagranicznych. Czy taki sposób zorganizowania

pracy seminaryjnej uczyniłby pracę studenta nad licencjatem lżejszą i bardziej kształcącą? Może warto podjąć eksperyment?

Trzeba wskazać, jakie są podobieństwa i różnice między pracą licencjacką i magisterską.

Podobieństwa polegają na spełnianiu dwóch wymogów. Zarówno praca magisterska, jak i praca licencjacka:

- **ma mieć charakter naukowy,**
- **ma być napisana samodzielnie i twórczo.**

Różnice polegają na doborze tematów i zastosowanych metodach opracowania informacji:

- **prace licencjackie pisze się na tematy, które nie wymagają prze-studiowania bogatej literatury teoretycznej,**
- **prace magisterskie zobowiązują do podejmowania takich tematów, które wymagają poznania i zrozumienia oraz wykorzystania literatury teoretycznej, a także zastosowania naukowych metod do analizowania i oceny zebranych informacji.**

Przedstawione kryteria zróżnicowania wymogów stawianych pracom dyplomowym uzasadniają czas studiowania i programy zajęć. Studenci pierwszego stopnia po dwóch latach studiów znają stosunkowo mało wiedzy fachowej, gdy podejmują pracę nad dyplomem. Mają więc prawo wybierać takie tematy z praktyki, by opisać w nich w sposób logiczny wiedzę fachową z podręczników i z praktyk. Studenci podejmujący prace magisterskie są zobowiązani do podejmowania tematów wymagających poznania, zrozumienia i wykorzystania bogatej wiedzy teoretycznej.

A zatem różnice polegają na czasochłonności opracowania i metodach gromadzenia zasobów wiedzy. Temat pracy magisterskiej może pochodzić z praktyki, podobnie jak temat licencjacki. Jednakże jego opracowanie wymaga innej wiedzy i innych metod do opracowania empirycznych informacji.

Dlatego w zarządzeniach ministerialnych znajduje się zapis: „...w pracy magisterskiej student winien wykazać się opanowaniem literatury dotyczącej tematu oraz umiejętnością stosowania naukowych metod pracy” (1). Ten imperatyw oznacza, że student podejmujący temat magisterski musi znać, rozumieć i wykorzystywać teorie oraz metody opisywane w publikacjach.

Wielu studentów nie rozumie treści słowa teoria. Mają wręcz pogardę dla teorii, co gorsze, traktują ją jako „piąte koło u wozu”. Teorii przeciwstawiają praktykę. Uważają, że praktyka jest bezcenna. Że tylko w niej można się czegoś pożytecznego nauczyć. Dlatego trzeba przedstawić kilka zdań na temat treści słowa teoria.

Z popularnych słowników przedstawiamy trzy odmienne definicje, aby wyjaśnić nie tylko treść słowa teoria, ale także i to, że to słowo także nie ma definicji ścisłej, jednoznacznej.

1. Teoria to **usystematyzowany zbiór twierdzeń** dotyczący konkretnej dziedziny wiedzy.
2. Teoria to powiązane ze sobą **pojęcia i prawa**, które wyjaśniają jakieś zjawiska lub fakty.
3. Teoria to **ogół usystematyzowanych wiadomości** dotyczących jakiejś nauki.

W przedstawionych definicjach zwracają uwagę pogrubione słowa: usystematyzowany zbiór twierdzeń, pojęcia i prawa, ogół usystematyzowanych wiadomości. Słowo teoria oznacza coś więcej niż słowo nauka opisane w poprzednim podrozdziale.

Teorie są syntezą badań nad danym zagadnieniem. Nie są one tylko logicznie uporządkowanym zbiorem wiedzy na dany temat, jak to było przedstawione przy analizie definicji słowa nauka. Teoria to coś więcej niż ogół uporządkowanej wiedzy. Teorią określa się systemowe, możliwie pełne ujęcie wiedzy o wszechstronnie przeanalizowanym temacie. Wszechstronnie to znaczy z różnych punktów widzenia. Na przykład teoria bezrobocia opisuje rodzaje bezrobocia, wskazuje ich źródła i metody regulowania, charakteryzuje skutki negatywne i pozytywne tego zjawiska z punktu widzenia pracodawcy, pracownika, osoby bezrobotnej i jej rodziny, konsumenta, obywatela. W tym opisie są ujęte definicje, prawa (=zasady, =reguły), metody badań i wyniki, które wyjaśniają to, co najważniejsze w danym temacie albo wskazują warunki niezbędne dla zastosowania teorii w praktyce.

Zasady teoretyczne dla ulepszania życia gospodarczego buduje się bardzo często na informacjach statystycznych. Te zasady formułuje się na podstawie najczęstszych zachowań ludzkich. Bazują zatem na obliczanych wielkościach średnich. Dlatego nie mają charakteru zasad ścisłych, jednoznacznych. W teoriach ekonomicznych opisuje się także fakty „oddalone” od wielkości średnich. Opisuje się nawet konkretne indywidualne zjawiska, nazywając je przypadkami, wyjątkowymi faktami, zdarzeniami jednostkowymi. Analiza tych przypadków (zwanymy po angielsku *case*) uzupełnia zasady teoretyczne sformułowane na podstawie wartości średnich. Tę metodę postępowania ilustruje prosty przykład.

Obliczona średnia płaca brutto w Polsce w 2010 r. wynosiła 3.500 zł. Ta informacja ma charakter zasady teoretycznej. Jest potrzebna do analizowania zmian wielkości płac w Polsce w długim okresie czasu. Wymaga zastosowania odpowiednich metod dla jej obliczenia. Jest także potrzebna do oceny wyników

krótkookresowej rządowej polityki płac i stanowi punkt wyjścia do szczegółowych analiz. Trzeba bowiem także ustalić, ilu pracowników uzyskuje płace powyżej i poniżej średniej. Trzeba też przeanalizować liczbę pracowników grup krańcowych, czyli ile osób uzyskuje najwyższe płace, a ile osób – najniższe. Tego rodzaju szczegółowe badania to właśnie poznawanie przypadków (faktów, zdarzeń jednostkowych, kejsów), które pozwalają ustalić, jak zróżnicowanie indywidualnych płac ponad dziesięciu milionów pracowników wpływa na wielkość średniej płacy w kraju.

Tworzenie teorii dla zrozumienia i oceny faktów z praktyki jest bezcenne. Każde istotne zjawisko życia gospodarczego wymaga poznania teoretycznego. Jeżeli tego poznania brakuje, wtedy analiza i ocena faktów ma charakter subiektywny. Nie pomaga poprawiać rzeczywistości. Co gorsze, ułatwia uprawianie polityki błędnej, albo nieuczciwej.

Reasumując: dla napisania prac magisterskich trzeba studiować specjalnie dobrane podręczniki i monografie. Trzeba je rozumieć, by je wykorzystać do analizy i oceny wybranego tematu. Tego rodzaju wymóg, ucząc studenta samodzielności i twórczej pracy intelektualnej, przygotowuje go do wykonywania prac fachowych i specjalistycznych w gospodarce. Dlatego od autora pracy magisterskiej wymaga się poznania teorii dla wybranego tematu i pomysłów, jak ją wykonywać w praktyce.

3.

Wybór i uzasadnienie tematu pracy dyplomowej

*Jeżeli okręt nie wie, do jakiego portu płynie,
wiatry nie będą mu sprzyjały.*

Seneka

3.1. Zasady poszukiwania tematu

W poprzednim rozdziale zamieszczono informację, że tematy prac dyplomowych mogą pochodzić z dwóch źródeł – z praktyki i z teorii. W obu źródłach możemy znaleźć tematy dla prac dyplomowych, które wymagają podjęcia, poznania i opisanie.

Wiele nowych, interesujących i użytecznych wydarzeń znajdujemy w praktyce życia gospodarczego. Radujemy się nimi. Jeśli student postawi sobie pytanie – kto je obmyślił i zrealizował, jakie sposoby wykorzystał, by je osiągnąć, jakie uzyskał korzyści, może znaleźć dobry temat dla siebie. Poznać i opisać wzorzec godny naśladowania to jedna z zasad poszukiwania tematu pracy dyplomowej w praktyce.

Można także zainteresować się dokuczliwymi i negatywnymi zjawiskami gospodarczymi w praktyce. One poznane i opisane jako zjawiska ujemne, mogą być także tematem pracy dyplomowej. Poznawanie przyczyn zjawisk negatywnych w życiu gospodarczym, ich ocenianie i wskazywanie sposobów naprawy, to druga zasada poszukiwania tematu dyplomowego. Te same dwie zasady – pozytywną lub negatywną można wykorzystać zastanawiając się nad wyborem tematów z teorii.

Do opisanych dwóch zasad trzeba jeszcze dodać trzecią. Wybierając temat z praktyki lub z teorii trzeba go zawsze bardzo dokładnie określić czyli nazwać. Tę zasadę obrazuje przykład. Gdy stajemy w kwiaciarni przed półkami z kwiatami, przyglądamy się im dokładnie, zanim podejmiemy decyzję o zakupie. Z wielu możliwych bukietów wybieramy jeden, który się najbardziej podoba.

Podobnie trzeba postąpić z tematem. Musi być konkretny, wyrazisty, interesujący i mój, bo przeze mnie wybrany.

Decyzja o wyborze tematu dyplomowego należy do studenta. To jego święte prawo, nie tylko regulaminowy obowiązek. Na decyzję o wyborze tematu magisterskiego może mieć wpływ promotor, gdy będzie chciał studentowi przydzielić wykonanie części planu badań prowadzonych w Katedrze.

Wybór tematu dyplomowego wymaga czasu, docieklivości, intuicji, wyobraźni, konsultacji i dialogu z kompetentnymi ludźmi. Podjęta decyzja wymaga przekonującego uzasadnienia. Jeśli student posiada takie uzasadnienie w postaci rzeczowych argumentów, uzyska akceptację promotora.

Zdarza się jednak, że student wybiera temat kierując się emocjami. Podejmuje decyzję o wyborze tematu nie mając przekonujących argumentów merytorycznych. Po upływie jakiegoś czasu dochodzi do wniosku, że podjął błędną decyzję. Temat okazał się bowiem albo niewykonalny, albo nieinteresujący. Zdarza się i tak, że student przeznaczył nawet cały semestr na przygotowanie projektu realizacji tematu, aby dojść do wniosku, że trzeba znaleźć inny temat. Nastąpiło duże marnotrawstwo czasu. Nowy temat trzeba będzie wykonać w skróconym wymiarze czasu. Warto więc znaleźć taki temat, którego się nie zmieni, nawet wtedy, gdy się w pewnym momencie dostrzeże, że nie uda się uzyskać oczekiwanych wyników. Ocena merytoryczna pracy dyplomowej nie zależy tylko od uzyskanych wyników. Ważne są także inne kryteria opisane w następnym rozdziale.

Nie ulega wątpliwości, że podjęcie decyzji o wyborze tematu dyplomowego jest zadaniem trudnym. Dlatego na poszukiwanie tego tematu trzeba przeznaczyć pewną ilość czasu. Jeżeli student posiada kilka tematów fachowych, które go szczególnie ciekawią, wtedy może wystarczyć tydzień czasu do podjęcia decyzji.

Dla podjęcia decyzji o wyborze tematu (problemu, zagadnienia) trzeba sobie odpowiedzieć na trzy pytania:

- **Czy projektowany temat jest użyteczny dla mojej pracy zarobkowej?**
- **Czy temat jest wykonalny w czasie ustalonym w programie dydaktycznym uczelni?**
- **Czy temat jest dla mnie szczególnie interesujący?**

Temat oceniony przez studenta jako potrzebny, wykonalny i interesujący kształtuje silną wolę i pozytywną motywację do jego realizacji, do samodzielnej i twórczej pracy. Choć jego wykonanie nie będzie łatwe, praca nad nim będzie miała sens.

Po podjęciu decyzji student przedstawia swój temat promotorowi i grupie studenckiej na seminarium dyplomowym. Po uzyskaniu akceptacji dla tematu trzeba opisać argumenty uzasadniające podjętą decyzję. Ten opis staje się planem do pracy nad tematem.

Prawidłowo przygotowany plan pracy dyplomanta tworzy kilka części:

- przedstawia argumenty, które ułatwiły wybór tematu,
- opisuje osobiste motywy wyboru tematu,
- charakteryzuje cele, jakie autor pragnie osiągnąć,
- wskazuje źródła informacji w praktyce, które pragnie wykorzystać,
- wyszczególnia tytuły publikacji, które ułatwią realizację tematu,
- wskazuje tytuły rozdziałów, które obrazują metodę realizacji tematu,
- określa czas, jaki planuje przeznaczyć na opracowanie poszczególnych rozdziałów i całego tematu,
- ewentualnie rejestruje kwestie, które mogą utrudnić realizację tematu.

Opisanie planu realizacji pracy dyplomowej wymaga pogłębienia wiedzy o wybranym temacie. Można to uczynić przy pomocy słowników, encyklopedii, podręcznika, konsultacji, obserwacji i dyskusji.

Najczęściej uzasadnienie wybranego tematu nazywa się planem pracy. Stosuje się też inne nazwy: plan roboczy, wstęp pracy dyplomowej, plan operacyjny. Współcześnie ambitne i oryginalne plany nazywa się wizją.

Zapisać w tym podrozdziale szczegółowe wskazówki o celowości i zakresie opracowania pisemnego planu dla wykonania pracy dyplomowej są syntezą logicznego postępowania człowieka. Podejmowanie złożonych zadań bez roztropnego ich zaplanowania jest działalnością obciążoną wysokim ryzykiem. Ale dziwna to rzecz, że w Polsce plany i procedury są ciągle niedoceniane. Płacimy za tę beztroskę bardzo wysoką cenę. Dlatego bardzo ważne jest przekonanie studentów do potrzeby rozsądnego planowania koncepcji ważnych zadań twórczych.

Niektórzy studenci myślą, że plan pracy dyplomowej można napisać po jej ukończeniu. Jest to myśl błędna. Znanie przysłowie w starożytnym Rzymie uczyło, że *jeśli okręt nie wie, do którego portu płynie, wiatry nie będą mu sprzyjały*. Tę ważną myśl zamieszczoną jako motto tego rozdziału warto drugi raz powtórzyć.

Praca dyplomowa wymaga planu przygotowanego bardzo starannie. Jednakże po wykonaniu zadań planowanych i przed zredagowaniem końcowych wyników ten plan trzeba będzie poprawić. Nigdy nie udaje się dokładnie zrealizować tego, co człowiek zaplanował. Zdarza się, że wykonane analizy zmuszają do zredukowania zaplanowanych zadań. Bywa i tak, że trzeba dodać nowe wątki, których nie dostrzeżono na etapie planowania. Ale to są naturalne korekty

i nie uprawniają do twierdzenia, że plan pisze się po napisaniu opracowania. Rozumne i mądre działanie wymaga posiadania starannie przygotowanego planu pracy przed podjęciem zadania.

3.2. Tematy i tytuły prac dyplomowych

W WSAiB, w latach 1996–2009 na trzech kierunkach studiów: zarządzaniu, administracji i finansach wraz z rachunkowością obroniono 3585 prac dyplomowych. Wśród nich było 1828 prac magisterskich i 1757 prac licencjackich. W roku akademickim 2009/2010 ukończono 606 prac dyplomowych. W zakończeniu tego podrozdziału zamieszczono kilkanaście tytułów prac dyplomowych, aby zilustrować, jak różnorodne tematy analizowali absolwenci Uczelni.

Studenci wybierają tematy z praktyki. Tematy z wiedzy naukowej, nazywanej teorią, są rzadko podejmowane. Realizowane tematy z praktyki są inspirowane osobistymi doświadczeniami we własnej pracy zawodowej, w dołącznej pracy zarobkowej, w pracy osób bliskich zarówno w przedsiębiorstwach rodzinnych i innych formach zatrudnienia. Tematy z praktyki są bardzo zróżnicowane. Wiele z nich dotyczy działalności przedsiębiorczej i wielorakich czynników wpływających na warunki i wyniki ekonomiczne w gospodarce. Są one skoncentrowane na problemach mikroekonomicznych i teorii zarządzania. Tematów dotyczących problemów makroekonomicznych, takich jak oddziaływanie państwa na gospodarkę, rynek, inwestycje i konsumpcję jest bardzo mało.

Gdy studenci rozpoczynający swoje prace dyplomowe przeglądają obronione prace starszych kolegów, bez trudu dostrzegają że **mają one charakter naukowy**. Te opracowania zawierają uporządkowaną logicznie wiedzę o opisywanym temacie. Student przekonuje się, że warunek naukowości pracy dyplomowej jest osiągalny, realny.

Wśród ukończonych prac dyplomowych nie znajdujemy dwóch identycznych tytułów opracowań. Jeśli w tytule opracowania dyplomowego pojawiają się takie same tematy, jak na przykład zatrudnienie i bezrobocie, konsumpcja i płace, kapitał i inwestycje, bankructwo i rozwój, przedsiębiorczość i innowacje, koszty, ceny i efektywność, opłacalność wysokich kwalifikacji, popyt, podaż i reklama itp. to pozostałe słowa w tytule opracowania wskazują, że autor opisuje interesujące go fakty życia gospodarczego w konkretnym podmiocie, w określonej miejscowości i czasie. **Analiza tytułów opracowań dostarcza dowodów, że przedmiot analizy faktów każdego autora jest inny. Każda praca dyplomowa jest także inna, niepowtarzalna.**

W tytule podrozdziału 3.2 zamieszczono dwa słowa – tematy i tytuły. Trzeba zatem wyjaśnić różnice między tymi dwoma słowami.

Temat to dokładne określenie podstawowego problemu, który pragnie się lepiej poznać. W przytoczonych niżej tytułach słowo temat ilustrują słowa, takie jak: rekrutacja pracowników, zadowolenie z pracy, efektywność sprzedaży, rynek turystyczny, rynek nieruchomości itp. Temat wybiera się na początku procesu pracy nad dyplomem. Po jej ukończeniu temat staje się częścią tytułu.

Tytuł tematu redaguje się po zakończeniu opracowania. Gdy się bowiem wybierze temat, nie bardzo wiadomo, jakie uzyska się informacje potrzebne do realizacji tematu. Tych informacji trzeba poszukiwać. Na tym między innymi polega charakter twórczy pracy dyplomowej. Po zakończeniu opracowania można dopiero napisać, jaki podmiot był przedmiotem zainteresowań autora, jakie informacje uzyskał, jaki okres czasu analizował. Tytuł zredagowany po zakończeniu opracowania obrazuje temat i metodę wykonanego opracowania. Najczęściej tytuł określa miejsce i czas analizy tematu. To miejsce i czas określa się jednoznacznie, co ilustruje lista zamieszczonych niżej tytułów. Widzimy, że autor pierwszej pracy analizował „rekrutację pracowników” (temat) w „Stoczni Północnej w 2009 roku” (uzupełnienie tematu). Inny autor temat „zadowolenie z pracy” badał w odniesieniu do pracowników w Urzędzie Miejskim w Lęborku.

Wykaz dwunastu tytułów z listy ukończonych prac dyplomowych w WSAiB w roku akademickim 2009/2010:

- *Rekrutacja pracowników na przykładzie Stoczni Północnej w Gdańsku w 2009 roku;*
- *Analiza źródeł zadowolenia z pracy pracowników w Urzędzie Miejskim w Lęborku;*
- *Badanie efektywności sprzedaży samochodów osobowych za pomocą witryn internetowych na przykładzie dealera BMW Polska;*
- *Analiza ruchu turystycznego Polska–Tunezja w okresie 2005–2009;*
- *Badanie rynku nieruchomości w Trójmieście w 2008 roku;*
- *Charakterystyka aktywności samorządu gminy Stężyca w latach 2007–2009;*
- *Badanie jakości obsługi klienta w urzędzie gminy w Choczewie;*
- *Logistyczne zarządzanie procesami i ludźmi w firmie Castorama;*
- *Model zarządzania małym przedsiębiorstwem;*
- *Analiza systemu wynagradzania w firmie X;*
- *Wartość ekonomiczna pracy w gospodarstwie domowym czteroosobowej rodziny;*
- *Analiza i ocena wykorzystania środków unijnych w rozwoju gminy Wicko.*

3.3. Znaczenie wolnej woli w edukacji studenta

Wskazówki o wyborze tematu i jego uzasadnieniu bez trudu wykorzysta student, który ma pozytywną motywację do studiowania. Dlatego trzeba o tej motywacji napisać. Myśli o kształtowaniu w sobie „pozytywnej motywacji” wymagają namysłu nad tym, czym jest motywacja, jaką rolę w niej pełnią potrzeby, wartości i wolna wola człowieka. W języku potocznym tę pozytywną motywację definiuje się w zdaniu – *oby chciało mi się chcieć*. Można stosunkowo szybko podjąć decyzję o wyborze tematu i napisać jego uzasadnienie. O wiele trudniej ukierunkowywać swoją wolną wolę na realizację planowanego zadania.

Kwestie motywów, potrzeb, wartości i woli są przedmiotem licznych publikacji z zakresu religii, filozofii, psychologii, socjologii, etyki. Tę wiedzę znajdujemy także w fachowych podręcznikach o kierowaniu zespołami ludzkimi, o zarządzaniu, o podejmowaniu decyzji. Kilka twierdzeń w tym rozdziale ma na celu zwrócenie uwagi studentów na te tematy. One są potrzebne dla kształtowania kwalifikacji komunikacyjnych i osobowych opisanych w rozdziale pierwszym.

Kwestie pozytywnej motywacji dotyczą duchowej strony człowieka i nie można ich ująć w postaci instrukcji do indywidualnego zastosowania. Mimo to, poznając wyniki badań nad motywami, potrzebami, wartościami i wolą, potrafimy w nich zawsze znaleźć coś szczególnego do indywidualnego zastosowania. Choć człowiek jest osobowością niepowtarzalną, jest także istotą społeczną. Poznając wyniki badań nad warunkami wzmacniającymi i osłabiającymi wolę innych ludzi, znajdujemy pomoc w poznawaniu siebie samego.

Temat motywów, czyli wewnętrznych pobudek działania, zawsze jest analizowany w świetle potrzeb człowieka. Te potrzeby są różnorodne i zmieniają się w czasie. Zależą od wielu okoliczności, na które człowiek często nie ma wpływu.

W starożytnej Grecji, w ustroju gospodarki tradycyjnej, popularna była klasyfikacja potrzeb człowieka według Epikura. Ten filozof dzielił potrzeby na trzy klasy:

- potrzeby naturalne i konieczne,
- potrzeby naturalne i niekonieczne,
- potrzeby nienaturalne i niekonieczne.

Z wielu współczesnych ujęć studentom najbardziej się podoba prosta koncepcja Masłowa, który także dzieli potrzeby człowieka na trzy grupy:

- podstawowe – zaspokojenie głodu, posiadanie dachu nad głową i odzieży;
- bezpieczeństwa – posiadanie pracy, informacji o otoczeniu, zabezpieczenie na wypadek choroby, utraty zatrudnienia i starości;
- wyższego rzędu – do których zalicza te, które każdy sam określa.

Cytowane klasyfikacje potrzeb człowieka, mają charakter bardzo ogólny i dotyczą całego jego życia. Dla młodych ludzi, dla studentów warto przytoczyć interesującą koncepcję popularyzowaną w epoce średniowiecza.

W XII wieku, przed wejściem do Sorbony, uniwersytetu w Paryżu, umieszczono na marmurowej tablicy tekst obrazujący motyw studentów podejmujących naukę w uczelni: *Jedni studenci przychodzą się tutaj uczyć, by zaspokoić swoją ciekawość, inni – by zyskać sławę, inni, by zdobyć bogactwo, inni – by zdobyć władzę nad ludźmi. Są to motyw ludzkie, choć mało szlachetne. Godni najwyższego szacunku są ci studenci, którzy uczą się po to, by służyć innym ludziom oraz pragną postąpić w mądrości.*

Przytoczona koncepcja średniowieczna uzasadnia wartościami motyw podjęcia studiów. Te wartości potraktowane są jako potrzeby młodych ludzi. Mają one znaczenie dla osobistej kariery studentów po ukończonej nauce. Do wartości mało szlachetnych zalicza się: głód wiedzy, sławę, bogactwo, władzę. Za bardzo szlachetne uznaje się te wartości, które przygotowują człowieka do służby innym ludziom i czynią go mądrzejszym.

Łatwo dostrzec, że sorbońska koncepcja wartości jako pozytywnych motywów do studiowania w wyższej uczelni jest bliska koncepcji triady Pipera i Deklaracji Bolońskiej opisanych w rozdziale pierwszym. Student przygotowując plan pracy dyplomowej dla ukształtowania pozytywnych motywów musi określić także swoje materialne i niematerialne potrzeby. Jeśli to uczyni roztropnie, znajdzie czas i energię do efektywnej pracy nad jej realizacją.

Pozytywna motywacja do pracy dyplomowej, która rodzi się z cenionych przez niego wartości moralnych wywiera także zasadniczy wpływ na jego wolę. Można mieć bardzo dobrze przygotowany plan pracy dyplomowej, ale nie wykona się jej należycie, jeśli postępuje się według bajkowej zasady „stoliczku nakryj się”. Pozytywne motywacje wymagają silnej woli – *aby mi się chciało chcieć.*

Wola jest bardzo tajemniczą siłą w człowieku. Wola jest obrazem i wymiarem wolności człowieka. Człowiek zdaje sobie sprawę z tego, że jest wolny, że może wybierać. Może realizować swoje plany albo je odrzucić, może być pracowity albo leniwy. Może być człowiekiem dobrej i złej woli w świetle własnej oceny lub oceny innych osób. W słownikach wyszczególnia się kilka rodzajów woli: świadomą, żelazną, nieugiętą, niezachwianą, słabą, odruchową, mimowolną, bezwiedną.

Kozielecki o woli człowieka w definicji osobowości napisał: *Człowiek pracuje na poziomie świadomym i nieświadomym, ponieważ ma wbudowane układy poznawcze, emocjonalne i wolicjalne* (6, s. 5). Autor podkreśla zatem, że wola nie jest układem intelektualnym i emocjonalnym. Jest układem odmiennym. O jego istocie nauka prawie nic nie wie. Kozielecki w swojej monografii opisuje wolną wolę człowieka jako tajemniczą *hulankę wichru w ogromnej przestrzeni między pragnieniem a ucieczką.*

Woroniecki (15, s. 5 i ostatni rozdział), podobnie jak Koziński oddziela intelekt od woli. Uważa, że posiadanie silnej wolnej woli przez człowieka wiąże ze szlachetnymi wartościami moralnymi. Starania człowieka o czynienie dobra dla innych uznaje za najważniejsze zadanie w zarządzaniu ludźmi w gospodarce. Twierdzi, że najważniejszą umiejętnością menedżerów i pracodawców jest budzenie i utrzymywanie dobrej woli podwładnych w wykonywaniu codziennych zadań. Tę umiejętność definiuje w zdaniu: *trzeba dawać ludziom siłę z rozkazem, a nie tylko rozkazy*.

Wola człowieka jest tematem tajemniczym dla naukowców dziś, podobnie jak dawniej. Platon pisał: *masz wolność woli, dlatego doskonalenie się zależy tylko od ciebie*. We współczesnych podręcznikach wskazuje się, że jeżeli człowiek ma jasno ustalone plany życia, jeżeli posiada skryzalizowane priorytety, jeżeli ma świadomość własnej wartości, jeżeli stara się roztropnie postępować, wtedy jego wola staje się jego siłą. Chroni przed kryzysami, pozwala zachować równowagę w realizowaniu planów, które mają na uwadze dobro innych ludzi. Gdy człowiek stara się czynić dobro innym ludziom, czyni także dobro dla siebie. Mówi o tym wiedza zdroworozsądkowa, między innymi w znanym przysłowiu – *najlepiej służyysz sobie, służąc innym*. O takiej woli mówi słownikowa definicja: *Wola – psychologiczna zdolność do świadomego i celowego regulowania swojego postępowania, i do podejmowania decyzji o stosowaniu wartości społecznie akceptowanych*.

O znaczeniu woli mówi też inne przysłowie: *chcieć to móc*. Stawia ono wolę człowieka na pierwszym miejscu, ponad warunkami i umiejętnościami wykonania danych zadań. Jest to zasada, której wiarygodność każdy może sprawdzić na własnym przykładzie. Jeśli człowiek posiada w sobie silną wolę do uzyskania tego, czego pragnie, wtedy nauczy się tego, co jest mu potrzebne i znajdzie albo zorganizuje odpowiednie warunki do działania.

Przedstawione refleksje o znaczeniu potrzeb, motywów i wartości moralnych mają studenta inspirować do samodzielnego szukania w sobie klucza do ich poznania dla wzmocnienia woli w czasie edukacji w szkole wyższej. Nikt nie może tego doniosłego zadania wykonać za niego.

4.

Proces wykonywania zaplanowanej pracy dyplomowej

*Działanie bez wiedzy jest ślepe, a wiedza bez miłości jest jałowa.
Ten bowiem, kto kieruje się prawdziwą miłością,
usilnie wyteża swój umysł, by odkryć przyczyny nędzy
i znaleźć sposoby jej zwalczania i zdecydowanego przewycięzania.*

Benedykt XVI

4.1. Uwagi wstępne oraz przykłady ukończonych prac licencjackich

Myśląc o pracy dyplomowej z pewnego oddalenia możemy dostrzec, że tworzy się ją na dwóch filarach. Jeden filar – to wybór interesującego tematu i jego uzasadnienie. Pomysły dla budowy tego filaru ujęto w rozdziale trzecim. Drugi filar polega na wykonaniu zaplanowanych zadań. Czwarty rozdział koncentruje uwagę czytelnika na tworzeniu drugiego filaru.

Opisane w tym rozdziale zadania, zasady i metody mają charakter uniwersalny. Zakres zastosowania tych uniwersalnych wymogów zależy od dyplomanta. Autor pracy wybiera pomysły, które potrafi wykorzystać dla „swojego” tematu. Dlatego nie można opracować metody wykonania pracy dyplomowej w postaci instrukcji.

Na początku tego rozdziału najpierw opisano dwie ukończone prace licencjackie. Dopiero po tym opisie przedstawiono zadania, zasady i metody wykonania pracy dyplomowej. Ta kolejność oznacza zastosowanie zdroworozsądkowej zasady wyrażonej w przysłowiu: *słowa uczą, przykłady przekonują*. Opis wykonanych prac licencjackich obrazuje sposoby pracy, jakie zastosowało dwoje studentów w czasie opracowania swoich tematów. Ich prace zostały obronione w WSAiB na początku lipca 2009 r. Streszczenia opracowań zostały opublikowane w Zeszytach Naukowym WSAiB nr 11.

Agnieszka Jabłońska (4, s. 135-156) odkryła „swój” temat w internecie. Pracując dorywczo w agencji reklamowej poszukiwała ciekawych form reklam w tym medium. Zainterесowała ją nowa forma reklam w krajach zachodnich – reklamy niestandardowe. O tych reklamach napisała pracę do druku pod tytułem *Charakterystyka niestandardowej komunikacji marketingowej*. Obroniona praca dyplomowa miała tytuł *Projekt działalności agencji reklamowej oparty na teoretycznych zasadach komunikacji marketingowej*.

Dla autorki internet był głównym źródłem wyboru tematu. Zauważenie niestandardowych reklam w tym medium nie wpłynęłoby na wybór tematu, gdyby studentka nie miała talentu plastycznego i nie pracowała dorywczo w agencji reklamowej. A zatem kilka warunków wpłynęło na decyzję o wyborze tematu.

Na początku temat wydawał się bardzo atrakcyjny z uwagi na nowość. Wkrótce okazało się, że nie będzie go łatwo wykonać. Nie udało się bowiem znaleźć informacji o kosztach i skuteczności tej nowej formy reklam. Promotorowi trudno było zaakceptować temat z powodu niedoboru obiektywnych informacji.

Wiedza o marketingu, a szczególnie o ekonomii reklam w literaturze krajowej i zagranicznej jest bardzo powierzchowna. Tajemnica handlowa stanowi zbyt dużą barierę dla ujawnienia finansowych informacji. Brakowało zatem wiedzy z praktyki i z nauki dla tematu. Jednakże autorka wykazała silną wolę wykonania tematu. Przynosiła na seminaria wiele informacji znalezionych w czasopiśmie. Pokazywała zdjęcia tych niekonwencjonalnych reklam. Opowiadała o nich w sposób interesujący. Przekonywała, że w Polsce jest wiele osób zainteresowanych produkcją reklam. Gdyby zaczęły się one specjalizować w reklamach niestandardowych, mogłyby znaleźć popyt na zlecenia w skali globalnej. Autorka dzięki swojemu zaangażowaniu osiągnęła cel – napisała pracę licencjacką na podstawie trzech internetowych reklam niestandardowych. Zaprezentowała tę nową formę reklam w opracowaniu i przedstawiła argumenty, że będą się one w przyszłości rozpowszechniały. Przekonywała, że warto podjąć pracę nad ich tworzeniem, szczególnie w Polsce. Brakuje nam nowych, atrakcyjnych specjalizacji zawodowych. Taką specjalizacją mogą się stać nowe formy reklam.

Autorka nad swoim tematem pracowała systematycznie i w planowanych terminach prezentowała fragmenty opracowania na seminariach. Włożyła dość duży wysiłek studiując kwestie marketingu w literaturze fachowej. Odkryła wartość tej wiedzy i maksymalnie ją wykorzystała. Także dokładnie spożytkowała informacje z internetu.

Ukończone opracowanie posiada prawidłową strukturę. Wstęp realizuje oczekiwane wymogi. Dokładnie objaśnia, jakie informacje autorka znalazła w praktyce i mogła je wykorzystać w opracowaniu, a także jakich informacji szukała, ale ich nie znalazła. Treść merytoryczna została zamieszczona w trzech rozdziałach. Pierwszy mówi o potrzebie i znaczeniu reklam we współczesnej

gospodarce rynkowej. Drugi rozdział mówi o nowej formie niestandardowych reklam zastosowanych przez korporacje globalne. Opisowi towarzyszą fotografie tych reklam. Trzeci rozdział uzasadnia popyt na nowe formy reklam i motywuje młodych ludzi w Polsce do zainteresowania się nimi. Te nowe reklamy mogą stać się produktem poszukiwanym przez korporacje globalne. Podsumowanie zawiera streszczenie opracowania i wnioski. Wykaz bibliografii w pracy licencjackiej obejmuje dwadzieścia trzy książki, dziesięć artykułów i dwadzieścia osiem źródeł internetowych.

Prezentowana praca dyplomowa A. Jabłońskiej spełnia jeden wymóg z nadwyżką – jest napisana samodzielnie i twórczo, daje świadectwo zdolności innowacyjnych autorki. Dwa pozostałe wymogi są na poziomie minimum z powodu niedoboru wiedzy z praktyki i teorii. Mimo to praca została oceniona pozytywnie przez recenzenta, promotora i komisję egzaminacyjną. Pochwalono logiczny układ pracy i język.

Opisana praca była trudnym wyzwaniem. Autorka nie zmieniła wybranego tematu. Wytrwale nad nim pracowała. Była próbą charakteru, gdyż wymagała pokonania wielu trudności. Studiując artykuły i teksty w podręcznikach, dostrzegła jak wiele stereotypów się w nich znajduje. Każdy rozumny człowiek pragnie wykonywać użyteczną pracę zarobkową, pragnie widzieć w swoich produktach końcowych wartość użytkową i wartość ekonomiczną. Okazuje się, że wiedza o reklamach jako narzędziu marketingu jest powierzchowna i wewnętrznie sprzeczna. Autorka opisanej pracy uczyła się metod i zasad samodzielnej pracy intelektualnej. Dostrzegła, że wykonanie pracy licencjackiej zasadniczo wpłynęło na rozwój własnych kwalifikacji.

Łukasz Skwiercz (13, s. 119-133) w okresie planowania pracy licencjackiej wybrał temat *Zalety i wady internetu jako medium dla reklam gospodarczych*. Wybór tego tematu uzasadnił pragnieniem uzyskania specjalizacji zawodowej w marketingu. Dlatego wybrał temat, w którym chciał przedstawić syntezę wiedzy podręcznikowej o marketingu i wiedzę praktyczną o internecie.

Trudność, a zarazem słabość wykonanego tematu polegała na tym, że autor nie skoncentrował swojej uwagi na reklamach produktów lub usług konkretnej branży życia gospodarczego. Nie analizował produktów, lecz formy ich reklamowania. Zastosował metodę wirtualną. Przeprowadził badanie reklam zamieszczanych w dwóch internetowych portalach. Zebrał także spory zasób wiedzy o internecie jako medium. Potrafił tę wiedzę opisać w sposób uporządkowany, nadał jej charakter naukowy. Wykorzystał także wiedzę z teorii komunikacji społecznej.

W opracowaniu uzasadnił kilka wniosków. Opisał internet jako bezcenne narzędzie dla komunikacji społecznej i dla klientów, którzy znajdują w nim informacje o zaletach, wadach i cenach produktów. Wskazał, że dla producentów reklamujących swoje produkty w sposób nieuczciwy internet jest niebez-

pieczny, gdyż komunikacja między klientami pozwala szybko rozpoznać fałszywe informacje marketingowe.

Autor opracowania osiągnął część planowanych celów. Uzyskał za to coś cennego, czego nie planował. Odkrył dla siebie możliwość rozwoju kwalifikacji specjalisty od ekonomii internetu. Odkrył także celowość produkowania uczciwych reklam internetowych. Z uwagi na to, że uzyskane cele badań różniły się od planowanych, streszczenie opracowania przygotowane do publikacji otrzymało tytuł lepiej dopasowany do treści: *Internet jako narzędzie komunikacji społecznej*.

Autor swoją pracę przygotował samodzielnie. Najwięcej trudności sprawiło poznawanie wielce złożonej struktury internetu, który go od dzieciństwa fascynuje. Zgodnie z przysłowiem *im dalej w las, tym więcej drzew*, nie odrzucał niejasnych i sprzecznych informacji, lecz starał się je pogłębiać. Ta metoda pracy pomogła rozwinąć umiejętność twórczego myślenia. Znalazł opracowania, które pomogły zdefiniować internet w świetle ustaleń międzynarodowych. Nie znalazł natomiast wiedzy o internecie jako produkcie, który można byłoby opisać według zasad ekonomii.

W czasie pracy nad tematem analiza internetu jako produktu wielorakiej pracy ludzkiej okazała się bardziej interesująca niż analiza internetowych reklam produktów. Autor uznał, że na pytanie, czym jest internet można odpowiedzieć wyszczególniając trzy struktury:

- zbiór połączonych ze sobą sieci opartych na protokole TCP/IP,
- społeczność osób korzystających i współpracujących w sieci,
- zbiór zasobów dostępnych poprzez owe sieci.

Internet jako narzędzie komunikacji społecznej ma charakter globalny i interaktywny. Nadawcy i odbiorcy mają możliwość bezpośredniej wymiany informacji, która może mieć charakter multimedialny (obok tekstu przekazuje dźwięk i obraz). Przekazy informacji są synchroniczne i asynchroniczne, personalne i anonimowe, bardzo tanie i szybkie. Autor opisał także wady internetu, a szczególnie uwypuklił fakt, że znajdują się w nim „góry śmieci”. Dostrzegł także niebezpieczeństwo w bezkrytycznym korzystaniu z informacji internetowych. Wskazał, że jeśli można znaleźć potrzebne informacje w publikacjach, trzeba je wykorzystać w pierwszej kolejności, gdyż są bardziej wiarygodne od internetowych.

Struktura treści opracowania spełnia wymogi uniwersalne: dobrze opracowany wstęp zachęca do przeczytania całego opracowania. Wyniki analiz i ocen są ujęte w trzech rozdziałach: definicja internetu, komunikacja internetowa, internet jako narzędzie komunikacji chroniące klienta przed zakupem produktów słabej jakości. W zakończeniu autor sformułował wnioski z całego opracowania. W bibliografii wyszczególnił siedem publikacji i trzy strony internetowe.

Autorzy opisanych opracowań odnieśli sukces podwójny.

Pierwszy sukces to fakt, że napisali prace, które spełniają wymogi prac licencjackich, obronili je i otrzymali dyplom ukończenia wyższych studiów pierwszego stopnia.

Drugi sukces polega na tym, że opracowania stały się okazją do intensywnej samodzielnej edukacji. Dostrzegli, jak ważnym warunkiem powodzenia była pozytywna motywacja, ambicja przygotowania dobrej pracy, systematyczna pracowitość, cierpliwość, przygotowanie fragmentów prac w zaplanowanym terminie, pokonywanie nieprzewidzianych przeszkód. Dostrzegli powierzchowność wiedzy z potocznych obserwacji w praktyce. Zwrócili uwagę na błędy i luki w kilku podręcznikach. Dostrzegli także to, czego przedtem nie dostrzegali – bogactwo wiedzy w czasopismach, podręcznikach i monografiach. Nauczyli się studiować podręczniki, gdyż one okazały się najważniejszym źródłem wiedzy użytecznej do zrozumienia faktów w praktyce. Prace licencjackie pomogły autorom w kompleksowy sposób realizować idee edukacyjne Deklaracji Bolońskiej i w wymierny sposób podnieść poziom swoich kwalifikacji.

4.2. Uniwersalne zadania, zasady i metody wykonania pracy dyplomowej

Najprościej proces wykonywania pracy dyplomowej można opisać w czterech zadaniach. Pierwsze zadanie to organizacja warsztatu pracy dyplomanta. Mówi o nim podrozdział 4.2.1. Drugie zadanie to zebranie istniejącej wiedzy o temacie w publikacjach i innych źródłach. Mówi o nim podrozdział 4.2.2. Trzecie zadanie polega na ustaleniu przez autora własnej wiedzy o temacie. Mówi o nim podrozdział 4.2.3. Czwarte zadanie polega na zredagowaniu wyników wykonanej pracy. Mówi o nim podrozdział 4.2.4.

Każde wyszczególnione zadanie wymaga zastosowania pewnych zasad i metod wypróbowanych w długoletniej tradycji pracy umysłowej ludzkości. Tę wiedzę znajdujemy w podręcznikach logiki i dydaktyki. Tę wiedzę nazywa się metodologią lub metodyką (1,8,11). Jest ona przekazywana na seminariach dyplomowych.

4.2.1. Organizacja warsztatu pracy dyplomanta i budżet czasu

Praca dyplomanta wymaga odpowiednich przestrzennych warunków, czyli przyjaznego miejsca pracy. Trzeba więc przygotować dla siebie samodzielnie stanowisko dla tej pracy umysłowej, które najczęściej nazywa się warsztatem.

Najważniejsze składniki warsztatu pracy dyplomanta:

- wydzielenie stałego miejsca, aby potrzebne materiały można było w każdej wolnej chwili analizować i uzupełniać;

- wyposażenie wydzielonego miejsca w potrzebny i sprawny sprzęt, w papier, przyrządy do pisania i podkreślania i w te pomoce, którymi się student posługuje w edukacji;
- potrzebna jest także podręczna biblioteka, to znaczy wypożyczenie lub zakupienie kilku publikacji niezbędnych do wielokrotnego użytkowania.

Zorganizowanie własnego warsztatu pracy umysłowej uczy studenta umiejętności, która jest niezbędna w każdej dobrze zorganizowanej pracy specjalistycznej. Dlatego staranne przygotowanie warsztatu pracy przez dyplomanta wzbogaca jego kwalifikacje do pracy zawodowej.

Warsztat pracy wymaga indywidualnej koncepcji i przygotowania. W trakcie jego użytkowania trzeba słabe ogniwa korygować. Warto o nim rozmawiać na seminariach. Każdy student posiada osobiste doświadczenia i wie, co ułatwia pracę umysłową, a co ją utrudnia. Dzielenie się tego rodzaju refleksjami pomaga studentom doskonalić własne warsztaty.

W tym podrozdziale trzeba także zwrócić uwagę na zarządzanie własnym czasem.

Ustalenie budżetu czasu na pracę dyplomową to sprawa fundamentalna. Ilość i jakość czasu poświęconego na wykonanie pracy ma istotny wpływ na jej wartość finalną. Ile tych godzin zaplanować – 100, 200, 300? Ważne jest ustalenie budżetu czasu dla napisania pracy. Ważny jest też sposób jego wydajnego użytkowania w wymiarze dnia, tygodnia, miesiąca, semestru, roku. Realne planowanie funduszu czasu i jego gospodarne użytkowanie to cenna umiejętność człowieka. Warto wykorzystać bardzo ciekawą publikację Seiwerta (12), w której znajduje się wiele wypróbowanych zasad racjonalnego planowania i wykorzystania czasu własnej pracy.

4.2.2. Zebranie wiedzy o temacie z publikacji i innych źródeł

Zbierania wiarygodnej wiedzy dla tematu wymaga:

- przestudiowania dostępnej literatury, czasopism fachowych i wszelkich innych źródeł;
- formułowania dla siebie samego pytań, które ułatwiają podział zebranych informacji na rozdziały;
- zanotowania zebranych informacji w taki sposób, aby były łatwo dostępne dla autora;
- zastosowania metod logicznych i statystycznych do analizy i oceny zebranych informacji.

W czasie wykonywania tego zadania dyplomant zastanawia się nad tym, ile tych informacji trzeba nzbierać. Otóż student pracujący nad pracą licencjacką musi zebrać tyle informacji, by ustalić przekonującą diagnozę analizowanego tematu (tak, jak to czyni lekarz). Taka diagnoza pogłębia jego wiedzę o interesującym temacie. Przygotowuje go do pracy zawodowej.

Autor dyplomu magisterskiego musi zebrać znacznie więcej wiedzy, gdyż jest zobowiązany do opracowania diagnozy i „recepty” dla swojego tematu. Powinien wskazać, co w badanym problemie jest prawidłowe, a co błędne, co trzeba robić, by sytuację poprawić. Od prac magisterskich oczekuje się innowacyjnych pomysłów dla doskonalenia rzeczywistości.

Dyplomanci, zbierając informacje o faktach, starają się poznać, co w praktyce i w nauce jest logiczne, racjonalne, efektywne, etyczne, a co wymaga naprawy, bo jest słabe, błędne lub nielogiczne. W ten sposób uczą się krytycznego, analitycznego myślenia, które pozwala tworzyć własną wiedzę. Uczą się samodzielnego myślenia, gdy odkrywają istniejącą wiedzę wcześniej sobie nieznaną.

A zatem pierwsze zadanie merytoryczne dyplomanta polega na zbieraniu informacji z istniejących publikacji naukowych i z praktyki, na ich analizie i ocenie oraz na formułowaniu własnych wniosków. Dlatego w publikacjach metodycznych poświęca się wiele uwagi takim czynnościom jak: gdzie szukać źródeł informacji, jak sporządzać notatki o informacjach, jak napisać notę biograficzną, jak posługiwać się cytatami i streszczeniami, jak sporządzać przypisy. Tego rodzaju wskazówki są użyteczne. Nie wystarczy bowiem tylko zebrać dużą ilość informacji. Trzeba je zrozumieć i komunikatywnie zarejestrować, umieścić w swoim warsztacie pracy w taki sposób, aby można było je w pełni spożytkować w czasie redagowania całego opracowania. Jeśli się te czynności wykona niestaranie, praca nad realizacją tematu będzie bardzo trudna i stresująca.

W zamieszczonym niżej tekście prof. W. Okonia (8, s. 336-339) znajduje się kilka pomocnych wskazówek o zasadach i metodach gromadzenia wiedzy dla tematu. Dlatego je cytujemy.

Źródła, z których czerpiemy materiał, są różne. Do źródeł dostarczających materiału podstawowego zaliczamy:

- *encyklopedie ogólne i specjalne, słowniki fachowe, zestawy bibliograficzne,*
- *podręczniki danej dyscypliny i dyscyplin pokrewnych,*
- *opracowania monograficzne i przyczynkowe z danej dyscypliny oraz dyscyplin pokrewnych,*
- *rozprawy, artykuły i recenzje publikowane w czasopismach naukowych,*
- *inne materiały, m.in. artykuły publicystyczne, notatki prasowe, dane statystyczne, dokumenty archiwalne, etc.*

Przy zbieraniu materiału z kilku źródeł zwykle zaczyna się od tego, w którym materiał przedstawiony jest najpełniej, a z dalszych źródeł bierze się już tylko to, co jest w nich nowe.

Przy studiowaniu różnych materiałów szczególnie nacisk należy położyć na prace monograficzne. Monografie to książki lub większe artykuły oparte na gruntownych badaniach nad wybranym problemem lub grupą problemów naukowych.

Robiąc w toku zbierania materiału notatki na przygotowanych kartkach, należy z posiadanych źródeł wybierać tylko to, co jest rzeczywiście konieczne

dla danego tematu. Jeśli jednak student dostrzeże kwestie sporne, mogące ułatwić formułowanie własnych poglądów i hipotez, powinien przy okazji wynotować sobie wszystkie argumenty przemawiające za danym stanowiskiem.

Sam sposób sporządzania notatek nie jest sprawą błałą. Wiadomo przecieć, że studenci korzystający z książek bibliotecznych nie mają ich pod ręką w czasie pisania pracy. Notatki muszą być więc sporządzone tak, aby dane w nich zawarte były wystarczające i w pełni wiarygodne. Jednocześnie notatki muszą mieć postać oszczędną, aby łatwiej było posługiwać się nimi. Należy dodać, iż nawet posiadając własne książki trzeba sporządzić notatki. Notowanie bowiem danych o podstawowej wartości przyczynia się do zrozumienia i porządkowania wiedzy.

Notatki sporządza się zazwyczaj przy wtórnym czytaniu książki lub rozdziału, aby można było wybrać do notowania to, co najważniejsze, co najwyraźniej wiąże się z tematem pracy. Każdą kartkę wypełnia się tak, aby jej układ był zrozumiały i logiczny. W jednym rogu kartki rejestruje się nazwisko autora i tytuł pracy bądź umowne hasło odpowiadające treści notatki.

Zależnie od rodzaju notatki obowiązują dodatkowe wskazania. I tak np. sporządzając notatkę bibliograficzną podaje się imię i nazwisko autora, tytuł książki, miejscowość i rok wydania. Oto kilka przykładów.

Stefan Szulc, *Metody statystyczne*, wyd. 3, Warszawa 1963, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, ss. 738;

Jerome S. Bruner, *Toward a Theory of Instruction*, Cambridge 1966, Harvard University Press, ss. 176.

Notatki tego typu wyzyskuje się zarówno w przypisach do pracy dyplomowej, gdy ewentualnie zaznacza się stronę, na którą przypis kieruje uwagę czytelnika, jak i w zestawie literatury przy końcu pracy. W tym drugim przypadku nazwisko autora wysuwa się na pierwsze miejsce, pomija się zaś dane dotyczące liczby stron.

Inny charakter mają notatki zawierające cytaty ze studiowanych prac. Cytaty, będące dosłownymi wyciągami, zapisuje się wówczas, gdy czytelnik natrafia na myśl oryginalną, wyrażoną tak, że nie należy jej streszczać. Sporządza się cytaty zarówno wówczas, gdy chcemy własne stanowisko poprzeć poglądami wybitnych badaczy, jak i wtedy, gdy chcemy z pewnymi stanowiskami polemizować.

Jeszcze inne rodzaje notatek obejmować mogą wycinki studiowanych dzieł lub streszczenia. Jednocześnie w toku studiowania literatury często przychodzi do głowy własne myśli, niekiedy oryginalne i cenne. Należy je również natychmiast i to dość dokładnie notować, gdyż po pewnym czasie, gdy wiele szczegółów ulotni się z pamięci, mogą się wydać błahe. Takie twórcze momenty nie zjawiają się na zawołanie, toteż muszą być w pełni wyzyskane dla wzbogacenia problematyki pracy dyplomowej.

Jeśli dyplomant wykaże się takimi umiejętnościami jak: znajdowanie wiarygodnych źródeł informacji, które mądrze wykorzysta, pozyska wystarczającą ilość wiedzy do opracowania swojego tematu. Dlatego wskazówki opisane przez prof. Okonia są cenne. Wymagają poznania i twórczego zastosowania.

4.2.3. Kształtowanie własnej wiedzy o temacie

Wyniki pierwszego merytorycznego zadania dyplomanta posiadają kształt konkretny, wymierny, policzalny, gdyż są zanotowane. Można go zobaczyć i oceniać. Ten dorobek tworzą:

- wykaz wykorzystanych publikacji i źródeł w praktyce,
- notatki z zapisanymi cytatami i streszczeniami oraz własnymi myślami,
- opracowane tablice z informacjami statystycznymi,
- cząstkowe opracowania własne (rozdziały, podrozdziały, akapity) przygotowane do prezentacji na seminariach i na konsultacjach,
- notatki o zastosowanych metodach do opracowania informacji statystycznych (łącznie z obliczeniami wartości średnich i innych rodzajów parametrów).

Dyplomant, zbierając wiedzę o temacie z wielu źródeł, analizuje ją i ocenia. W ten sposób tworzy wiedzę własną o temacie. Tego rodzaju pracy intelektualnej towarzyszą pozytywne emocje, radość i zadowolenie. Poznając wiedzę tworzoną przez innych ludzi człowiek się tylko wtedy uczy, gdy potrafi kształtować wiedzę własną. To jest jedyny sposób realnego uczenia się. Bardzo zwięźle ten rodzaj pracy scharakteryzował Konfucjusz: *uczyć się to czynić rzeczy znane nowymi a nowe znanymi*. Dlatego tak ważne jest poznawanie i rozumienie twierdzeń innych ludzi. W ten sposób wzbogacamy zasoby wiedzy własnej.

W procesie kształtowania własnej wiedzy o temacie bardzo pomagają krytyczne podejście do każdej znalezionej informacji. Można ją dopiero wtedy uczynić elementem własnej myśli, jeśli się ma pewność, że jest obiektywna. Zdobywanie tej pewności wymaga cierpliwości i dociekliwości.

Istnieje pewien paradoks dotyczący funkcjonowania ludzkiego intelektu. W XVI wieku, w epoce Oświecenia w Europie rozpowszechniono szeroko zasadę: *błądzenie jest rzeczą ludzką* (po łacinie *errare humanum est*). Bardzo nas irytują błędy, jakie inni ludzie popełniają, a które nam wyrządzają szkodę. Rzadko kto przyznaje się do własnych błędów. *Widzimy drzazgę w oczach drugiego człowieka, a nie dostrzegamy belki we własnym oku*. Prawidłowa praca dyplomanta wymaga rozpoznania prawdy o temacie. Jest to niekiedy bardzo trudne. Poznawanie własnych błędów i ich eliminowanie, to cenna cecha pracy intelektualnej dyplomanta.

Młody człowiek może zmarnować swój czas przeznaczony na pracę dyplomową, jeśli nie podejmuje starań o obiektywne poznawanie rzeczy, jeśli nie

rozwinie umiejętności samodzielnego myślenia w odniesieniu do spraw fachowych. Dlatego potrzebę ukształtowania własnej wiedzy o temacie wyeksponowano jako konkretne zadanie w procesie realizacji pracy dyplomowej.

Wiele przedmiotów dydaktycznych motywuje studenta do samodzielnej umiejętności myślenia. Najbardziej tę umiejętność rozwija poznawanie wiedzy innych ludzi o realizowanym temacie dyplomowym, który wymaga przeczytania sporo tekstów fachowych. Powszechne doświadczenie dostarcza dowodów, że wiarygodne jest przysłowie: czytam więc myślę. Własną wiedzę kształtuje się poznając wiedzę mądrych ludzi z praktyki i ze starannie przygotowanych publikacji.

4.2.4. Zredagowanie całości kształtu wyników badań

Prawidłowo zredagowany tekst pracy dyplomowej składa się z kilku składników. Są to: strona tytułowa, spis treści, wstęp, rozdziały merytoryczne opatrzone tytułami, podsumowanie zawierające streszczenie i wnioski, albo tylko wnioski, wykaz wykorzystanych książek, wykaz innych źródeł informacji, ewentualnie wykaz załączników, oświadczenie o samodzielnym wykonaniu opracowania.

Jak te składniki przygotować możliwie najłatwiej?

Po zebraniu wiedzy o temacie z publikacji i innych źródeł, po ustaleniu wiedzy własnej o temacie, po przygotowaniu fragmentów pracy dyplomowej i ich prezentowaniu na seminariach i konsultacjach, rozpoczyna się pracę nad zredagowaniem ogółu uzyskanych wyników w formie zwartej opracowania. W pracy licencjackiej praca końcowa może mieć charakter diagnostycznego raportu o temacie. Praca magisterska, jako własny tekst innowacyjny wymaga teoretycznego uzasadnienia.

Praca redakcyjna wymaga wykonania trzech operacji. Każda z nich wymaga starannego wykonania.

Pierwsza operacja polega na uważnym przestudiowaniu wszystkich wcześniej wykonanych własnych tekstów, zapisanych cytatów, streszczeń i zebranych notatek. Po upływie pewnego czasu wiele notatek i tekstów będzie się studiowało jak sobie nieznane. Chodzi o to, by w maksymalnym stopniu wykorzystać wszystkie zebrane informacje i dokonać syntezy wyników całej swojej wielogodzinnej pracy. Dobrze byłoby ustalić liczbę godzin poświęconych na tę pracę. Analizując zebraną wiedzę umacnia się wiedzę własną o temacie oraz ustala się wnioski, jakie wynikają z wykonanych badań. Przestudiowanie własnego planu pracy napisanego przed podjęciem pracy, może studenta zaniepokoić, gdy spostrzeże, że nie zrobił tego, co planował, a wykonał wiele innych rzeczy, których nie planował. Taki niepokój nie ma racji bytu. Trzeba tylko ustalić przyczyny zaistniałych różnic.

Poznanie tego wszystkiego co się zrobiło dla pracy dyplomowej umożliwia wykonanie drugiej operacji – sformułowania tytułu opracowania dyplomowego

i tytułów poszczególnych rozdziałów oraz najważniejszych wniosków, które autor odkrył w toku pracy. Zapisane wnioski ułatwią napisanie podsumowania oraz ich przyporządkowanie do poszczególnych rozdziałów.

Po drugiej operacji podejmuje się trzecią operację – redagowanie całego opracowania. Wstępem staje się poprawiony tekst planu pracy dyplomowej napisany przed rozpoczęciem pracy nad tematem. W poszczególnych rozdziałach prezentuje się własną wiedzę merytoryczną, która umożliwi sformułowanie jednego lub kilku wniosków. O źródłach, które ułatwiły dyplomantowi ukształtowanie wiedzy własnej, informuje się recenzentów przy pomocy odpowiednio zapisanych przypisów lub zwięzłych cytatów. Podsumowanie może być streszczeniem całego opracowania i wyszczególnieniem najważniejszych wniosków opisanych w poszczególnych rozdziałach. Można w nim także wskazać, co można lepiej zrobić dla analizowanego tematu. Wersję roboczą oddaje się promotorowi do oceny.

Opisane trzy operacje do opracowania wyników pracy dyplomanta wymagają kilku uwag.

1. Gdy na seminariach dyplomowych przekazuje się informacje o konstrukcji pracy i sposobach jej napisania, studenci zawsze pytają, ile stron musi liczyć tekst. To pytanie dowodzi, że osoby pytające o liczbę stron nie zdają sobie sprawy z merytorycznych wymogów, jakie trzeba spełnić pisząc pracę. W żadnej fachowej publikacji nie określa się wymogu dotyczącego objętości opracowania. Jakość pracy nie zależy od ilości stron. Zależy od przekonującego logicznie i wiarygodnie opracowanego tematu.
2. Bardzo ważne jest inne pytanie, którego studenci nie stawiają: ile czasu trzeba zaplanować na zredagowanie całego opracowania. Jeżeli student ma bardzo dobrze uporządkowane notatki, teksty oraz poprawione opracowania, które przygotowywał systematycznie na seminaria, wtedy może w czasie kilku tygodni napisać tekst opracowania. Sto godzin dobrze zorganizowanej indywidualnej pracy własnej może wystarczyć. Czasu na redagowanie nie powinno być jednak za mało. Każdy wie z własnego doświadczenia, że starannie przygotowana prezentacja wyników końcowych trudnego zadania ma zasadniczy wpływ na ocenę. Nie należy więc skąpić czasu na pracę redakcyjną. Warto stosunkowo szybko zebrać wiedzę o temacie i ukształtować własną wiedzę o nim, aby nie zabrakło czasu i sił na zredagowanie osiągniętych wyników.
3. Na stronie tytułowej zamieszcza się imię i nazwisko autora opracowania. To jest bardzo ważna informacja – wskazuje, kto jest autorem tekstu. Jeśli osoba wyszczególniona na stronie tytułowej nie napisała samodzielnie opracowania, jest kłamcą. Kto zamieszcza na plagiacie swoje nazwisko, jest nie tylko kłamcą, jest także przestępcą, musi się liczyć z wezwaniem do prokuratury.

4. Sformułowanie tytułu opracowania czasami może sprawiać trudności. Wybrany temat na etapie planowania został zaakceptowany przez kolegium dziekańskie. Zmiana tematu wymagałaby akceptacji tego kolegium. Dlatego ustalając tytuł opracowania trzeba zawsze wyeksponować w nim zatwierdzony temat.
5. Bardzo istotne jest logiczne i komunikatywne opisanie merytorycznych wyników pracy dyplomanta. Nie powinny się pojawiać powtórzenia. Dlatego każdy wyodrębniony rozdział powinien zawierać na początku wyjaśnienie celu, dla którego został opracowany. Po tym wyjaśnieniu zamieszcza się w tekście treść merytoryczną. Na koniec każdego rozdziału warto zamieścić podsumowanie. Taka metoda zapisu treści poszczególnych rozdziałów jest odwzorowaniem struktury całego opracowania. Taka metoda pomaga uniknąć powtórzeń i sprzeczności w opisach.
6. Praca dyplomowa nie spełnia wymaganych zadań, jeśli autor nie przedstawi w niej własnej wiedzy o temacie. Trzeba to podkreślić, gdyż zdarzają się prace, które są zbiorem cytatów innych autorów bez jakiegokolwiek komentarza. Można natomiast w opracowaniu zamieścić tylko te cytaty, które są dyplomantowi potrzebne do uzasadnienia swojej myśli. Studenckie komentarze mogą wskazywać atrakcyjność i przydatność myśli cytowanych autorów dla tematu, mogą zwracać uwagę na błędy w publikacjach, mogą ujawniać niekomunikatywność publikowanych opracowań itp.
7. Niektórzy studenci analizując temat współczesny sięgają do źródeł starożytnych cytując wypowiedzi sprzed 2500 lat. Nie wykorzystują aktualnych wyników badań. Jeśli są to wypowiedzi użyteczne także współcześnie, trzeba podać powody wykorzystania dawnych źródeł.
8. W pracy dyplomowej ważna jest pełna charakterystyka źródeł cytowanych informacji. Im więcej tekst zawiera przypisów, tym cenniejsze jest opracowanie. Dają one świadectwo pracowitości studenta. To jedna ich rola. Druga rola polega na tym, że przypisy umożliwiają promotorowi i recenzentowi sprawdzenie rzetelności i wiarygodności studenta.
9. Miernikiem jakości humanistycznego wykształcenia dyplomanta jest język, jakim się posługuje w opracowaniu. Tego języka uczył się wiele lat w szkole podstawowej i średniej. Ceni się bogactwo używanych słów, styl wypowiedzi, prawidłową ortografię i znajomość zasad gramatyki.

W tym czwartym rozdziale szczegółowo opisano zadania, zasady i metody powszechnie stosowane w dobrze zredagowanych opracowaniach dyplomowych. Im dokładniej się je zastosuje, tym cenniejsze będzie opracowanie dyplomowe i większy pożytek dla doskonalenia kwalifikacji dyplomanta.

5. Organizacja egzaminu i kryteria oceny prac dyplomowych

*Wszystkie sprawy są trudne,
zanim staną się łatwe.*

Każda praca dyplomowa jest oceniana w sposób zespołowy. Jest to obyczaj powszechny. Tworzy warunki do obiektywnej i odpowiedzialnej oceny.

Procedura zorganizowania egzaminu jest następująca. Gdy promotor oceni pozytywnie ukończoną pracę dyplomową, kieruje prośbę do dziekana o przekazanie pracy do oceny przez recenzenta. Dziekan otrzymuje dwa egzemplarze opracowania – jeden dla recenzenta, a drugi dla dziekanatu. Jeśli recenzent oceni pracę pozytywnie, dziekan ustala datę komisyjnego egzaminu dyplomowego. Trzyosobową komisję tworzy dziekan jako przewodniczący oraz recenzent i promotor jako członkowie. Jeśli recenzent oceni pracę negatywnie, dziekan może ją skierować do oceny przez innego recenzenta albo uznać ocenę negatywną jako obiektywną. Negatywna ocena wymaga korekty opracowania.

Każda uczelnia posiada szczegółowy regulamin, w którym są dokładnie opisane warunki organizowania egzaminów dyplomowych. W WSAiB stosuje się jednolity formularz do oceny prac licencjackich i magisterskich. Wyszczególniono w nim siedem kryteriów oceny, które sformułowano w formie pytań. Te kryteria warto poznać na etapie planowania tematu i pamiętać o nich w czasie realizacji opracowania. Pierwsze cztery pytania dotyczą całego opracowania, trzy dalsze – dotyczą osobowych kwalifikacji autora.

Pierwsze pytanie – „czy treść pracy odpowiada tematowi określönemu w tytule” wymaga oceny logiki treści pracy. Trzeba ocenić, w jakim stopniu temat i tytuł znajdują odzwierciedlenie w treści pracy. Jeśli temat i tytuł pracy nie są zintegrowane z jej treścią, jest ona nielogiczna i niespójna. Nie realizuje też zaplanowanych celów, które tytuł i wstęp zapowiada. W tym pierwszym pytaniu ocenia się także wagę i trudność zrealizowanego tematu.

Drugie pytanie wymaga „oceny układu pracy, struktury podziału treści, kolejności rozdziałów, kompletności tez itp.” To pytanie zobowiązuje promotora

i recenzenta do szczegółowej oceny metody opracowania i charakterystyki logiki treści poszczególnych rozdziałów. Wymaga także oceny argumentów, które posłużyły autorowi do uzasadnienia wniosków w opracowaniu.

Trzecie pytanie dotyczy form opracowania: „ocena formalnej strony pracy (poprawność języka, technika pisania pracy, spis rzeczy, odsyłacze)”. To pytanie wymaga nie tylko oceny języka, jakim się posługuje autor. Trzeba także ocenić zakres zastosowania uniwersalnych zasad dotyczących techniki opracowania pracy naukowej.

Czwarte pytanie – „merytoryczna ocena pracy” – zobowiązuje osoby oceniające do przedstawienia syntetycznej opinii o wartości merytorycznej całego opracowania. W tym pytaniu trzeba określić, w jakim zakresie opracowanie spełnia wymogi, jakie się stawia pracom dyplomowym.

Wyszczególnione cztery pytania dotyczą oceny jakości pracy odzwierciedlającej fachowe kwalifikacje autora. Trzy dalsze pytania wymagają oceny osobowych kwalifikacji autora.

Piąte pytanie – „Czy i w jakim zakresie praca stanowi nowe ujęcie problemu?” wymaga oceny umiejętności innowacyjnych dyplomanta. Te umiejętności motywują ludzi do indywidualnej przedsiębiorczości, do organizowania dla siebie miejsc pracy zarobkowej, dlatego wymagają wyeksponowania w ocenie pracy dyplomowej.

Szóste pytanie dotyczy: „charakterystyki doboru i wykorzystania literatury”. To pytanie wymaga oceny umiejętności znajdowania i samodzielnego studiowania literatury fachowej, jej rozumienia i jej wykorzystania. Studenci muszą pokonywać duży opór, by studiować podręczniki, monografie i czasopisma fachowe. Dlatego to właśnie pytanie jest ważne dla oceny kwalifikacji osobowych autora pracy dyplomowej. Dyplomant musi udowodnić, że czyta i rozumie treść fachowych publikacji, że znajduje w nich wiarygodną wiedzę, której nie ma w praktyce i w internecie. Ta umiejętność wskazuje, że autor jest przygotowany do samodzielnej i odpowiedzialnej pracy fachowej.

Siódmy punkt formularza oceniającego pyta o „sposób wykorzystania pracy (publikacja, udostępnienie instytucjom itp.)”. Ostatnie kryterium to ocena przydatności recenzowanej pracy dla innych podmiotów, czy to poprzez jej publikację, czy inne formy. Pierwszym użytkownikiem i beneficjentem własnej pracy dyplomowej jest jej autor, gdy dostrzega wpływ wykonanej roboty na swoje własne kwalifikacje. Jednakże dyplomant ma szansę z uwagi na swoją młodość, studia, ambicje, mobilność, innowacyjność, pracowitość odkryć w analizowanych faktach braki, wady i błędy. Może wskazać nowe rozwiązania, które innych zainteresują i pomogą im zwrócić uwagę na to, czego sami nie zauważyli. Dlatego w formularzu umieszczono to siódme pytanie. Pozytywna odpowiedź na to pytanie wpływa na ocenę opracowania w sposób znaczący.

Po odpowiedziach na wyszczególnione pytania, osoby oceniające wystawiają ocenę końcową.

Część czasu egzaminu dyplomowego wykorzystuje się do sprawdzenia zasobu wiedzy pozyskanej przez studenta podczas studiów, a część czasu na sprawdzenie stopnia samodzielności studenta w opracowaniu dyplomowym i jego kwalifikacji. Dlatego egzamin nie jest wyłącznie obroną i objaśnianiem pracy dyplomowej. W dobrze napisanej pracy prezentuje się wiele wiedzy pozyskanej w czasie studiów. Tę wiedzę uzupełnioną i pogłębianą trzeba sprawdzić w czasie egzaminu dyplomowego.

W myśl regulaminu WSAiB (art. 31.1) końcową ocenę dyplomu ukończenia studiów wyższych tworzą trzy elementy: 60 % tworzy średnia arytmetyczna ocen uzyskanych w całym okresie studiów, 24 % tworzy średnia ocen pracy dyplomowej ustalonych przez recenzenta i promotora, 16 % tworzy średnia ocen trzech członków komisji egzaminacyjnej. Przedstawione wskaźniki podkreślają wysoką wartość edukacyjną pracy dyplomowej i jej obrony. Ten fakt jest jednym z bodźców motywujących do starannej pracy nad jej realizacją.

Zakończenie

*Wszystko, co chcesz, aby ci ludzie czynili,
ty czyni im także.*

Złota reguła

W poszczególnych rozdziałach tego opracowania, uwagę czytelnika koncentrowano na jednej podstawowej kwestii – jak powinien student pracować, by jego praca dyplomowa została wykonana fachowo i uczciwie. Celem tego zakończenia jest przedstawienie kilku uwag uzasadniających tezę, że fachowa i uczciwa praca edukacyjna studenta nie tylko da mu wiele satysfakcji i szacunku ze strony innych ludzi. Taka praca daje także korzyści finansowe, jest opłacalna. Trzeba podważyć błąd potocznej opinii, że uczciwa i fachowa praca się nie opłaca, że skazuje człowieka na biedę. Fałszywa jest także opinia, że trzeba ukraść pierwszy milion, aby potem z pracy osiągnąć dobrobyt. Wiara w takie stereotypy może zniechęcać studentów do starań o zastosowanie racjonalnych zasad studiowania. Dlatego trzeba ją odrzucić.

Przykłady opłacalności fachowej i uczciwej pracy powinni dać studentom ich nauczyciele swoją pracą badawczą i dydaktyczną. Dlatego warto przedstawić kilka zdań o zasadach takiej pracy. Michał Heller (3, s. 46 i dalsze) zaliczył do nich takie zasady, jak:

- szacunek dla dorobku innych autorów poprzez staranne poznawanie ich publikacji,
- starania o krytyczne poznanie wiedzy,
- zdolność do samokrytyki i odwaga do przyznania się do popełnionych błędów,
- wola podejmowania bezpośredniej współpracy z ludźmi dla wymiany poglądów wzbogacających wiedzę,
- znajdowanie przyjemności w wykonywaniu pracy naukowej, bo ona czyni człowieka odkrywcą,
- silne pragnienie poznawania prawdy („chcę wiedzieć jak jest naprawdę”),
- starania o doskonalenie swoich kwalifikacji poprzez ustawiczne uczenie się.

Jeśli student ma szczęścia pracować pod kierunkiem promotora, który te zasady realizuje, zdobędzie dowód o opłacalności moralnej i finansowej takiego rodzaju pracy. Dostrzeże także i to, że wyszczególnione zasady przez prof. Hellera powinien stosować w swojej indywidualnej pracy edukacyjnej.

Podjmując temat opłacalności finansowej, fachowej i uczciwej pracy dotykamy problematyki wartości moralnych. Wartości te wiążą się z duchowością człowieka, są niemierzalne, tajemnicze. Mają znak dodatki i ujemny, prawda – kłamstwo, dobro – zło, piękno – brzydota. Prymat wartości moralnych najbardziej się uwidacznia w krańcowych sytuacjach. Mówi o tym tekst znakomitego dziennikarza i pisarza literatury faktu Dariusza Rosiaka (10, - P9).

Najwięksi bohaterowie roku 2010 to bez wątpienia 33 chilijskich górników z kopalni San Jose na pustyni Atacama. Uwięzieni pod ziemią przez 69 dni udowodnili światu, jak wspaniałą istotą może być człowiek. Nie poddali się, gdy nie było dla nich nadziei, gdy oczekiwali na cud w ciemnościach i samotności skazani na siebie. Nie poddali się też potem, gdy nawiązano z nimi kontakt i cała armia psychologów i terapeutów chciała w nich widzieć wyłącznie ofiary, kandydatów na czubów, których trauma po wypadku w kopalni zniszczy na całe życie. Pokazali, że współczesny człowiek nie potrzebuje przemysłu terapeutycznego do przeżycia, zwłaszcza gdy znajduje się w sytuacji krytycznej. Przetrwali dzięki solidarności, wierności samym sobie, modlitwie, nadziei, której nie chcieli się pozbyć do końca. Przetrwali również dzięki uporowi, wyobraźni i odwadze politycznej prezydenta Chile, hojności ludzi, którzy wsparli operację finansowo, oraz dzięki geniuszowi inżynierów i konstruktorów kapsuły, którą wydobyto ich na powierzchnię...

Ludzie uwięzieni 700 metrów pod ziemią, przez długi czas pozbawieni realnej szansy ratunku nie stracili wiary w ocalenie i potrafili przetrwać w grupie bez utraty godności. Prezydent zaryzykował karierę organizując środki na akcję ratunkową, ratownicy przeprowadzili perfekcyjną operację z wykorzystaniem najnowszych technologii znanych człowiekowi w sytuacji, gdy margines błędu wynosi zero.

Chilijskim górnikom udało się niezwykła sztuka, przekonali świat, że człowiek to brzmi dumnie.

Opis Rosiaka przedstawia człowieka zdolnego do czynów wielkich, dobrych, bohaterskich w momencie zagrożenia życia. Człowiek jest zdolny także do czynów nikczemnych, niszczących siebie samego i innych ludzi, rujnujących środowiska naturalne i społeczne, państwa i narody. Jest to możliwe dlatego, że człowiek jest istotą nie tylko **rozumną, ale i wolną**. Może wybierać dobro lub zło, prawdę lub kłamstwo. Dlatego w przestrzeni międzyludzkiej zarówno w rodzinach, jak i w szkołach oraz w zakładach pracy znajdujemy ludzi pracowitych i leniwych, fachowych i partaczy, odpowiedzialnych i nieodpowiedzialnych za wykonywane zadania. Złota reguła jest rozpowszechniana przez wszystkie religie świata. Dlaczego nie znajduje powszechnego zastosowania? Motywowanie studentów do wykonania dobrej pracy dyplomowej to najważniejsze wyzwanie dla promotorów. Trzeba ich przekonać, że ucząc się dobrej pracy eduka-

cyjnej uzyskuje się możliwości czynienia dobra innym ludziom w pracy zarobkowej i ta praca jest finansowo opłacalna.

Realny rozwój życia gospodarczego i kulturalnego ma swoje źródła wyłącznie w działalności tylko tych ludzi, którzy pracują fachowo, uczciwie. Jan Nowak Jeziorański zrobił wiele dobra w swoim życiu dla innych ludzi i dla kraju realizując cytowane już przysłowie: *najlepiej służyysz sobie służąc innym*. Ta zasada oznacza realizowanie złotej reguły – „czyń innym to, czego pragniesz, by oni to tobie czynili”. Potocznie tę regułę przekazuje się także w innym zdaniu – *nie czyń drugiemu, co tobie niemiłe*. Czynienie dobra daje człowiekowi zadowolenie, radość i szacunek u ludzi. Te wartości czynią jego pracę zarobkową pracą finansowo opłacalną.

Jak rozwijać w sobie potrzebę czynienia dobra? Jedną wskazówkę znajdujemy w przemówieniu Jana Pawła II, skierowanym do studentów na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim w 1987 r. (5. s. 28). *Człowiek w imię prawdy o samym sobie musi przeciwstawić się dwojakiej pokusie, musi się oprzeć zarówno pokusie samoubóstwienia, jak i pokusie samourzeczowienia. Wedle wyrażenia autora średniowiecznego: Positus est medio homo: nec bestia, nec deus. Człowiek jest w środku: nie jest ani bestią ani bogiem.*

Jan Paweł II wskazuje, że są w naturze człowieka dwa źródła zagrożenia dla czynienia dobra. Jednym źródłem może być pycha polegająca na samoubóstwieniu. Człowiek poddany tej pokusie myśli: jestem wspaniały, wielki, inni muszą mnie słuchać i służyć, więc jestem bogiem, mogę robić, co tylko zechcę, nie licząc się z innymi ludźmi. Takie przekonanie człowieka prowadzi do niszczenia innych ludzi, ich wyzyskiwania i pogardzania innymi. Rujnuje stosunki międzyludzkie.

Drugim źródłem zagrożenia może być pokusa zniewolenia człowieka albo przez pieniądze, modę, rzeczy luksusowe, pieniądź, własność i inne różnego rodzaju pożądaniami, jak pragnienie władzy, bogactwa bez pracy, seksu bez miłości itp. Tę pokusę Jan Paweł II nazwał samourzeczowieniem. Ludzie takiej postawy także niszczą innych, nie zdając sobie sprawy z tego, że jeśli krzywdzą innych, jeszcze bardziej krzywdzą siebie samych. Nie umieją czynić dobra dla innych.

Aby stawać się mądrym i roztroptym człowiekiem, trzeba samodzielnej i ustawicznej pracy nad doskonaleniem charakteru. Ta praca według Deklaracji Bolońskiej jest nazwana kształtowaniem kwalifikacji osobowych człowieka. Niechęć studenta do tej pracy może wynikać z braku woli poznawania i rozumienia siebie samego. Ta niechęć jest problemem współczesnego człowieka. Była też problemem starożytnych Greków, których Sokrates uczył: *poznaj samego siebie*. Realizację tej zasady uważał za najważniejsze zadanie każdego człowieka. Upłynęło więcej niż dwa tysiące lat od śmierci tego filozofa i dostrze-

gamy, że w tym poznawaniu i rozumieniu siebie nauka niewiele może pomóc człowiekowi. Każdy sam musi się z tym zadaniem zmagać, na co zwraca uwagę definicja człowieka prof. Kozielskiego przytoczona w pierwszym rozdziale tego opracowania.

Człowiek jest tajemnicą dla siebie i innych. Jest niepowtarzalny. Klucz do wartości duchowych, do kształtowania swojego charakteru może odkryć tylko sam. To twierdzenie uzasadnia potrzebę ustawicznego samowychowania się człowieka dorosłego. Samodzielna i twórcza praca nad pracą dyplomową daje studentowi bezcenną szansę poznania swojej etycznej postawy i jej doskonalenia.

Bibliografia

1. Apanowicz J., *Zarys metodologii prac dyplomowych z organizacji i zarządzania*, Wydawnictwo WSAiB, Gdynia 1997.
2. Chmielecka E., Marciniak Z., *Krajowe ramy kwalifikacji dla szkolnictwa wyższego*, Oficyna Drukarska Jacek Chmielecki, Warszawa 2011.
3. Heller M., *Jak być uczonym*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2009.
4. Jabłońska A., *Charakterystyka niestandardowej metody komunikacji marketingowej*, Zeszyt Naukowy 11, WSAiB, Gdynia 2009.
5. Jan Paweł II, *Spotkanie z przedstawicielami świata nauki na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Trzecia Pielgrzymka do Ojczyzny*, Wydawnictwo Przeglądu Powszechnego, Warszawa 1987.
6. Koziński J., *Człowiek wielowymiarowy*, Wydawnictwo Żak, Warszawa 1996.
7. Necel J. *Tak było, wspomnienia rybaka*, Wydawnictwo Czek i Muzeum Miasta Gdyni, Gdynia 2000.
8. Okoń W., *Elementy dydaktyki szkoły wyższej*, Wydawnictwo Polskie Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1971.
9. Piper T. R., *Odnaleziony cel: przywództwo, etyka i odpowiedzialność przedsiębiorstwa*. Publikacja zbiorowa Etyka biznesu. Wybór i redakcja Leo V. Ryan CSV, Jacek Sójka, Wydawnictwo w Drodze, Poznań 1997.
10. Rosiak D., *2010: i śmiesznie, i strasznie*, Rzeczpospolita 31 grudnia – 2 stycznia 2011.
11. Rudniański S., *Technologia pracy umysłowej*, Wydanie 4, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1950.
12. Seiwert L. J., *Jak organizować czas*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993.
13. Skwiercz Ł., *Internet jako narzędzie komunikacji w społeczeństwie*, Zeszyt Naukowy 11, WSAiB, Gdynia 2009.
14. Stoner J. i zespół, *Kierowanie*, Wydanie II, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2001.
15. Woroniecki J., *Umiejętność rządzenia i rozkazywania*, Wydawnictwo Instytutu Edukacji Narodowej, Lublin 2001.

WSAiB

